

ODD ARNE WESTAD

Ο ΨΥΧΡΟΣ
ΠΟΛΕΜΟΣ

ΜΙΑ ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΔΕΣΠΟΙΝΑ-ΓΕΩΡΓΙΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑΚΟΥ

Ο ΨΥΧΡΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ
ΜΙΑ ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑ

ODD ARNE WESTAD

Ο ΨΥΧΡΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ
ΜΙΑ ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

Δέσποινα-Γεωργία Κωνσταντινάκου

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις της ελληνικής νομοθεσίας (Ν. 2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως άνευ γραπτής αδείας του εκδότη η κατά οποιονδήποτε τρόπο ή μέσο (ηλεκτρονικό, μηχανικό ή άλλο) αντιγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει αναπαραγωγή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση στο κοινό σε οποιαδήποτε μορφή και η εν γένει εκμετάλλευση του συνόλου ή μέρους του έργου.

Φωτογραφία εξωφύλλου: Η Πύλη του Βρανδεμβούργου,
Δυτικό Βερολίνο, δεκαετία του '60 (© Getty Images/ Ideal Image)

Εκδόσεις Πατάκη – Θεωρητικές επιστήμες / Ιστορία
Odd Arne Westad, *Ο Ψυχρός Πόλεμος: Μια παγκόσμια ιστορία*

Τίτλος πρωτοτύπου: *The Cold War: A World History*

Μετάφραση: Δέσποινα-Γεωργία Κωνσταντινάκου

Υπεύθυνος έκδοσης: Άγγελος Κοκολάκης

Διορθώσεις: Βασίλης Αργυρόπουλος

Σελιδοποίηση: Χριστίνα Κωνσταντινίδου

Copyright© Odd Arne Westad, 2017. All rights reserved.

Copyright© για τη μετάφραση, Σ. Πατάκης Α.Ε.Ε.Δ.Ε.

(Εκδόσεις Πατάκη), 2018

Πρώτη έκδοση στην αγγλική γλώσσα από τις εκδόσεις Allen Lane, Λονδίνο, 2017
Πρώτη έκδοση στην ελληνική γλώσσα από τις Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, Οκτώβριος 2021

Κ.Ε.Τ. Γ348 Κ.Ε.Π. 510/21

ISBN 978-960-16-9023-0

ΠΑΝΑΓΗ ΤΣΑΛΔΑΡΗ (ΠΡΩΗΝ ΠΕΙΡΑΙΩΣ) 38, 104 37 ΑΘΗΝΑ,

ΤΗΛ.: 210.36.50.000, 801.100.2665, 210.52.05.600

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ: ΕΜΜ. ΜΠΕΝΑΚΗ 16, 106 78 ΑΘΗΝΑ, ΤΗΛ.: 210.38.31.078

ΥΠΟΚ/ΜΑ: ΚΟΥΥΤΣΑΣ (ΤΕΡΜΑ ΠΟΝΤΟΥ – ΠΕΡΙΟΧΗ Β' ΚΤΕΟ), 570 09 ΚΑΛΟΧΩΡΙ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ,

ΤΗΛ.: 2310.70.63.54, 2310.70.67.15, ΦΑΞ: 2310.70.63.55

Web site: <http://www.patakis.gr> • e-mail: info@patakis.gr, sales@patakis.gr

Στη μνήμη των
Oddbjørg Westad (1924-2013)
και *Arne Westad (1920-2015)*

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Διαμορφώνοντας τον κόσμο.....	11
1. Σημεία εκκίνησης	26
2. Πολεμικές δοκιμασίες	48
3. Ευρωπαϊκές ασυμμετρίες	73
4. Ανασυγκρότηση	98
5. Νέα Ασία	124
6. Κορεατική τραγωδία	150
7. Ανατολικές σφαίρες	172
8. Η κατασκευή της Δύσης	196
9. Η μάστιγα της Κίνας	216
10. Καταρρέουσες αυτοκρατορίες	240
11. Τα απρόοπτα του Κέννεντυ	264
12. Αντιμετωπίζοντας το Βιετνάμ	287
13. Ο Ψυχρός Πόλεμος και η Λατινική Αμερική	310
14. Η εποχή του Μπρέζνιεφ	332
15. Ο Νίξον στο Πεκίνο	358
16. Ο Ψυχρός Πόλεμος και η Ινδία	382
17. Η δίνη της Μέσης Ανατολής	404
18. Νικώντας την ύφεση	426
19. Ευρωπαϊκοί οιωνοί	449
20. Γκορμπατσόφ	472

21. Παγκόσμιοι μετασχηματισμοί	495
22. Ευρωπαϊκές πραγματικότητες	518
Ο κόσμος που δημιούργησε ο Ψυχρός Πόλεμος	551
Προσεγγίσεις και ευχαριστίες	563
Σημειώσεις	567
Ευρετήριο	599

ΔΙΑΜΟΡΦΩΝΟΝΤΑΣ ΤΟΝ ΚΟΣΜΟ

Όταν ήμουν παιδί στη Νορβηγία τη δεκαετία του 1960, ο Ψυχρός Πόλεμος οριοθετούσε τον κόσμο στον οποίο μεγάλωνα. Χώριζε οικογένειες, πόλεις, περιοχές και χώρες. Έσπερνε φόβο και μεγάλη σύγχυση: Μπορούσες να είσαι σίγουρος πως η πυρηνική καταστροφή δεν θα συνέβαινε αύριο; Τι θα μπορούσε να την πυροδοτήσει; Οι κομμουνιστές –μια μικρή ομάδα στην ιδιαίτερη πατρίδα μου– υφίσταντο τις περισσότερες υποψίες λόγω των διαφορετικών τους απόψεων και πιθανώς –όπως ψιθυριζόταν πολύ συχνά– λόγω της αφοσίωσής τους όχι στη δική μας χώρα αλλά στη Σοβιετική Ένωση. Σε έναν τόπο που είχε καταληφθεί από τη Γερμανία κατά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο, αυτό το τελευταίο αποτελούσε πολύ σοβαρό ζήτημα: Υπονοούσε προδοσία, σε μια χώρα που φοβόταν την προδοσία. Η χώρα μου συνόρευε προς βορρά με τη Σοβιετική Ένωση και, με την παραμικρή αύξηση στη θερμοκρασία των διεθνών σχέσεων, η ένταση ανέβαινε κατά μήκος του συνήθως παγωμένου ποταμιού που όριζε τα σύνορα. Ακόμα και στην ήρεμη Νορβηγία ο κόσμος ήταν διαιρεμένος και μερικές φορές είναι ομολογουμένως δύσκολο να θυμηθεί κανείς πόσο έντονες υπήρξαν οι διαμάχες αυτές.

Ο Ψυχρός Πόλεμος υπήρξε η αντιπαράθεση μεταξύ καπιταλισμού και σοσιαλισμού που κορυφώθηκε από το 1945 μέχρι το 1989, παρότι οι απαρχές του πηγάζουν πολύ πιο πίσω στον χρόνο και οι συνέπειές του παραμένουν ορατές ακόμα και σήμερα. Στην κορύφωσή του, ο Ψυχρός Πόλεμος συγκροτούσε ένα διεθνές σύστημα, με την έννοια ότι πάνω σε αυτό όλες οι ηγέτιδες δυνάμεις παγκοσμίως βάσισαν λίγο έως πολύ την εξωτερική τους πολιτική. Οι αντιμαχόμενες σχέψεις και ιδέες που αποτέλεσαν τη βάση του κυριάρχησαν στις περισσότερες συζητήσεις στο εσωτερικό των κρατών. Ακόμα όμως και όταν η αντιπαράθεση βρισκόταν στο απόγειό της, ο Ψυχρός Πόλεμος –παρότι κυριαρχούσε– δεν ήταν η μόνη διεθνής διεργασία· το τέλος του 20ού αιώνα χαρακτηρίστηκε από πολύ σημαντικές ιστορικές

εξελιξείς οι οποίες ούτε δημιουργήθηκαν ούτε καθορίστηκαν από τον Ψυχρό Πόλεμο. Ο Ψυχρός Πόλεμος δεν αποτέλεσε τον αποφασιστικό παράγοντα των πάντων, αλλά επηρέασε τις περισσότερες εξελίξεις, και συνήθως προς το χειρότερο: Η αντιπαράθεση βοήθησε να παγιωθεί ένας κόσμος στον οποίο κυριαρχούσαν οι υπερδυνάμεις, ένας κόσμος στον οποίο η ισχύς και η βία –ή η απειλή της βίας– αποτελούσαν το κριτήριο των διεθνών σχέσεων και οι πεποιθήσεις έτειναν προς την απολυτότητα: Μόνο το δικό μας σύστημα ήταν καλό, γεγονός που αυτομάτως καθιστούσε το σύστημα των απέναντι εγγενώς κακό.

Μεγάλο μέρος της κληρονομιάς του Ψυχρού Πολέμου εστιάζεται σε αυτού του είδους τις απολυτότητες, οι οποίες απαντούν στη χειρότερη μορφή τους στους αμερικανικούς πολέμους στο Ιράκ και στο Αφγανιστάν: οι ηθικές βεβαιότητες, η αποφυγή του διαλόγου, η πίστη στις αμιγώς στρατιωτικές λύσεις. Οι απολυτότητες μπορούν όμως επίσης να εντοπιστούν και στη δογματική πίστη στα μηνύματα της ελεύθερης αγοράς ή στην από πάνω προς τα κάτω προσέγγιση των κοινωνικών δεινών ή των προβλημάτων των γενεών. Ορισμένα καθεστώτα εξακολουθούν να διεκδικούν αυταρχικές μορφές νομιμότητας των οποίων οι απαρχές ανάγονται στον Ψυχρό Πόλεμο: Η Κίνα αποτελεί φυσικά το σημαντικότερο παράδειγμα και η Βόρεια Κορέα το πιο φριχτό, όμως δεκάδες χώρες, από το Βιετνάμ και την Κούβα μέχρι το Μαρόκο και τη Μαλαισία, έχουν ενσωματώσει σημαντικά στοιχεία του Ψυχρού Πολέμου στο πολίτευμά τους. Πολλές περιοχές του πλανήτη βιώνουν ακόμα περιβαλλοντικές απειλές, κοινωνικές διαιρέσεις ή εθνικές συγκρούσεις που διεγείρονται από εκείνο το τελευταίο μεγάλο διεθνές σύστημα. Ορισμένοι στοχαστές ισχυρίζονται ότι η έννοια της διαρκούς οικονομικής ανάπτυξης, η οποία μακροπρόθεσμα μπορεί να απειλήσει την ανθρώπινη ευημερία, ή ακόμα και την επιβίωση της ανθρωπότητας, υπήρξε –στη σύγχρονη μορφή της– δημιούργημα των ανταγωνισμών του Ψυχρού Πολέμου.

Για να είμαστε (για μία φορά) δίκαιοι απέναντι σε ένα διεθνές σύστημα, υπήρξαν και λιγότερο ζημιογόνες πτυχές του Ψυχρού Πολέμου, ή τουλάχιστον του τρόπου με τον οποίο έληξε. Πολύ λίγοι Δυτικοευρωπαίοι ή κάτοικοι της Νοτιοανατολικής Ασίας θα προτιμούσαν να ζουν στο είδος των κομμουνιστικών κρατών που δημιουργήθηκαν στα ανατολικά τμήματα της ηπειρωτικής γειτονιάς τους. Και, παρόλο που η κληρονομιά των παρεμβάσεων των ΗΠΑ στην Ασία συνήθως καταδικάζεται σθεναρά, οι περισσότεροι Ευρωπαίοι ήταν και είναι πεπεισμένοι ότι η στρατιωτική παρουσία των Αμερικανών εντός των συνόρων των χωρών τους βοήθησε στη διατήρηση της ειρήνης και στην ανάπτυξη δημοκρατιών. Το ίδιο το γεγονός ότι η ψυχροπολεμική αντιπαράθεση μεταξύ των υπερδυνάμεων έληξε ειρηνικά υπήρξε ύψιστης σημασίας: Με τα υφιστάμενα πυρηνικά όπλα να επαρκούν για να καταστρέψουν τον κόσμο όχι μία αλλά πολλές φορές, όλοι μας βασιζόμαστε στη μετριοπάθεια και τη σοφία, για να αποφύγουμε έναν πυρηνικό Αρμαγεδώνα. Ο Ψυχρός Πόλεμος μπορεί να μην είναι η μακρά ειρήνη, όπως θεωρούν κάποιοι ιστορικοί.¹ Αλλά στα ανώτερα επίπεδα του διεθνούς συστήματος –μεταξύ των Ηνωμέ-

νων Πολιτειών και της Σοβιετικής Ένωσης— ο πόλεμος αποφεύχθηκε για αρκετά μεγάλο διάστημα ώστε να επέλθει η αλλαγή. Όλοι μας βασιστήκαμε σε αυτή τη μακρά αναβολή για την επιβίωσή μας.

Πόσο ιδιαίτερος υπήρξε λοιπόν ο Ψυχρός Πόλεμος ως διεθνές σύστημα συγκριτικά με άλλα αντίστοιχα συστήματα στην ιστορία; Παρότι οι παγκόσμιες τάξεις πραγμάτων τείνουν να είναι πολυπολικές, με πολλές διαφορετικές δυνάμεις να μάχονται για την εξουσία, υπάρχουν μερικές πιθανές συγκρίσεις. Για παράδειγμα, η ευρωπαϊκή πολιτική από τη δεκαετία του 1550 μέχρι και τις αρχές του 17ου αιώνα επηρεάστηκε βαθιά από τη διπολική αντιπαλότητα μεταξύ της Ισπανίας και της Αγγλίας, η οποία φέρει κάποια κοινά χαρακτηριστικά με τον Ψυχρό Πόλεμο. Η προέλευσή της υπήρξε βαθιά ιδεολογική, με τους Ισπανούς μονάρχες να πιστεύουν πως εκπροσωπούν τον καθολικισμό, ενώ οι Άγγλοι τον προτεσταντισμό. Η κάθε πλευρά σύναψε συμμαχίες αποτελούμενες από τους ιδεολογικούς αδελφούς της και οι πόλεμοι έλαβαν χώρα μακριά από τα αυτοκρατορικά κέντρα. Η διπλωματία και οι διαπραγματεύσεις ήταν περιορισμένες, καθώς κάθε πλευρά θεωρούσε την άλλη τον φυσικό και δεδομένο εχθρό της. Οι ελίτ και στις δύο χώρες πίστευαν θερμά στην υπόθεσή τους και ήταν βέβαιες πως η πορεία των επόμενων αιώνων θα εξαρτιόταν από το ποιος θα κέρδιζε τη διαμάχη. Η ανακάλυψη της Αμερικής και η πρόοδος της επιστήμης που συντελέστηκε την εποχή του Κέπλερ, του Τύχο Μπράχε και του Τζορντάνο Μπρούνο ανέβαζαν τον πήχη ψηλά, καθώς επικρατούσε η πεποίθηση πως ο νικητής όχι απλώς θα κυριαρχούσε, αλλά θα κατακτούσε το μέλλον, ώστε να εξυπηρετήσει τους σκοπούς του.

Εκτός όμως από την Ευρώπη του 16ου αιώνα, την Κίνα του 11ου αιώνα (με τη διαμάχη μεταξύ των δυναστειών Σονγκ και Λιάο) και τη γνωστή σε όλους αντιπαλότητα μεταξύ της Αθήνας και της Σπάρτης στην ελληνική αρχαιότητα, τα παραδείγματα διπολικών συστημάτων είναι αρκετά σπάνια. Με την πάροδο του χρόνου, οι περισσότερες περιοχές έτειναν προς τα πολυπολικά, ή, αν και κάπως λιγότερο συχνά, προς τα μονοπολικά συστήματα. Στην Ευρώπη, για παράδειγμα, επικράτησε η πολυπολικότητα μετά την κατάρρευση της Καρολίγγειας Αυτοκρατορίας στα τέλη του 9ου αιώνα. Στην Ανατολική Ασία, κυριάρχησε η Κινεζική Αυτοκρατορία, από τη δυναστεία των Γιουάν τον 13ο μέχρι τη δυναστεία των Τσινγκ τον 19ο αιώνα. Η σχετική έλλειψη διπολικών συστημάτων μπορεί εύκολα να εξηγηθεί, δεδομένου πως τα συγκεκριμένα συστήματα απαιτούσαν κάποια μορφή ισορροπίας και συνεπώς η διατήρησή τους καθίστατο πιο δύσκολη σε σχέση με τα μονοπολικά, αυτοκρατορικά συστήματα ή τα αντίστοιχα πολυπολικά. Επιπλέον, τα διπολικά συστήματα στις περισσότερες περιπτώσεις εξαρτιόνταν από άλλα κράτη, τα οποία δεν βρίσκονταν υπό τον άμεσο έλεγχο των υπερδυνάμεων, αλλά σχετιζόνταν με αυτές συνήθως μέσω ιδεολογικής ταυτοποίησης. Και σε όλες τις περιπτώσεις, με μόνη εξαίρεση τον Ψυχρό Πόλεμο, τα διπολικά συστήματα οδήγησαν σε κατακλυσμιαίο πόλεμο: τον Τριακονταετή Πόλεμο, την κατάρρευση της δυναστείας των Λιάο, τον Πελοποννησιακό Πόλεμο.

Δεν υπάρχει αμφιβολία πως η ένταση της αντιπαράθεσης των ιδεών συνέβαλε σημαντικά στη διπολικότητα του Ψυχρού Πολέμου. Η ιδεολογία που κυριαρχούσε στις Ηνωμένες Πολιτείες έδινε έμφαση στις αγορές, την κινητικότητα και τη μεταβλητότητα, ήταν οικουμενική και τελεολογική και ενσωμάτωνε την πεποίθηση ότι όλες οι κοινωνίες ευρωπαϊκής καταγωγής κινούνταν αναγκαστικά στην ίδια γενική κατεύθυνση με τις ΗΠΑ. Από την πρώτη στιγμή, ο κομμουνισμός –η ειδική μορφή του σοσιαλισμού που αναπτύχθηκε στη Σοβιετική Ένωση– δημιουργήθηκε ως αντίθεση στην καπιταλιστική ιδεολογία που εκπροσωπούσαν οι Ηνωμένες Πολιτείες: ένα εναλλακτικό μέλλον που οι άνθρωποι σε όλα τα μήκη και τα πλάτη θα μπορούσαν να διεκδικήσουν και τελικά να αποκτήσουν. Όπως πολλοί Αμερικανοί, έτσι και οι Σοβιετικοί ηγέτες πίστευαν πως οι «παλιές» κοινωνίες, που βασίζονταν στις τοπικές ταυτότητες, στον σεβασμό της κοινωνικής ιεραρχίας και στην αιτιολόγηση του παρελθόντος, ήταν νεκρές. Ο ανταγωνισμός αφορούσε πλέον την κοινωνία του μέλλοντος, της οποίας μπορούσαν να υπάρξουν μόνο δύο μοντέρνες εκδοχές: η αγορά, με όλες τις ατέλειες και τις αδικίες της, και ο σχεδιασμός, που ήταν ορθολογικός και ολοκληρωμένος. Η σοβιετική ιδεολογία καθιστούσε το κράτος μηχανή που ενεργούσε για τη βελτίωση της ανθρωπότητας, ενώ οι περισσότεροι Αμερικανοί απεχθάνονταν την κεντρική κρατική εξουσία και φοβούνταν τις συνέπειές της. Το σκηνικό για τον άκρατο ανταγωνισμό είχε στηθεί και το διακύβευμα δεν ήταν τίποτα λιγότερο από την παγκόσμια επιβίωση.

Το βιβλίο αυτό επιχειρεί να εξετάσει τον Ψυχρό Πόλεμο ως παγκόσμιο φαινόμενο με προοπτική εκατό ετών. Ξεκινάει με τη δεκαετία του 1890, παρακολουθώντας την πρώτη παγκόσμια οικονομική κρίση, τη ριζοσπαστικοποίηση του ευρωπαϊκού εργατικού κινήματος και την εξάπλωση των Ηνωμένων Πολιτειών και της Ρωσίας ως διηπειρωτικών αυτοκρατοριών. Τελειώνει γύρω στο 1990, με την πτώση του τείχους του Βερολίνου, την κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης και, τελικά, την ανάδειξη των Ηνωμένων Πολιτειών σε πραγματικό παγκόσμιο ηγεμόνα.

Αυτή η εκατονταετής προοπτική δεν στοχεύει να επισκιαστεί άλλα σημαντικά γεγονότα, όπως οι παγκόσμιοι πόλεμοι, η κατάρρευση της αποικιοκρατίας, η οικονομική και τεχνολογική μεταβολή, η περιβαλλοντική υποβάθμιση. Αντίθετα, ο σκοπός είναι να γίνει αφενός κατανοητός ο τρόπος με τον οποίο η διαμάχη μεταξύ σοσιαλισμού και καπιταλισμού επηρέασε και επηρεάστηκε σε μεγάλο βαθμό από τις διεθνείς εξελίξεις. Αφετέρου όμως θα διακριβωθεί γιατί ένα σύνολο συγκρούσεων επαναλήφθηκε ξανά και ξανά καθ' όλη τη διάρκεια του αιώνα και γιατί όλοι οι άλλοι διεκδικητές υλικής ή ιδεολογικής εξουσίας έπρεπε να αναμειχθούν με τις συγκρούσεις αυτές. Ο Ψυχρός Πόλεμος αναπτύχθηκε στα ρήγματα της διαμάχης, ξεκινώντας στα τέλη του 19ου αιώνα, ακριβώς τη στιγμή που η ευρωπαϊκή νεωτερικότητα φαινόταν να φτάνει στο αποκορύφωμά της.

Το επιχείρημά μου, αν υπάρχει ένα επιχείρημα σε ένα τόσο μακροσκελές βιβλίο, είναι πως ο Ψυχρός Πόλεμος γεννήθηκε από τους παγκόσμιους μετασχηματισμούς

του τέλους του 19ου αιώνα και έληξε ως αποτέλεσμα τεράστιων, ταχειών αλλαγών εκατό χρόνια αργότερα. Τόσο ως ιδεολογική σύγκρουση όσο και ως διεθνές σύστημα, μπορεί ως εκ τούτου να γίνει αντιληπτός μόνο υπό όρους οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής αλλαγής που είναι πολύ ευρύτερη και βαθύτερη από τα γεγονότα που δημιούργησε ο ίδιος ο Ψυχρός Πόλεμος. Η κύρια σημασία του μπορεί να γίνει κατανοητή με διάφορους τρόπους. Σε ένα προηγούμενο βιβλίο υποστήριξα ότι η βαθιά και συχνά βίαιη αλλαγή στη μετααποικιοκρατική Ασία, Αφρική και Λατινική Αμερική υπήρξε ένα από τα βασικά αποτελέσματα του Ψυχρού Πολέμου.² Η ψυχροπολεμική σύγκρουση επιδέχεται όμως και άλλες ερμηνείες. Μπορεί να θεωρηθεί ένα βήμα για την έλευση των ΗΠΑ στην παγκόσμια ηγεμονία. Ή μπορεί να ιδωθεί ως η (αργή) ήττα της σοσιαλιστικής αριστεράς, ιδίως με τη μορφή που υιοθετήθηκε από τον Λένιν. Ή μπορεί να απεικονιστεί και ως η οξεία και επικίνδυνη φάση των διεθνών ανταγωνισμών, που άνησε πάνω στην καταστροφή την οποία επέφεραν οι δύο παγκόσμιοι πόλεμοι, για να ξεπεραστεί στη συνέχεια από τις νέες παγκόσμιες διαιρέσεις τις δεκαετίες του 1970 και του 1980.

Όποια πτυχή του Ψυχρού Πολέμου και αν προκρίνει κανείς, είναι ουσιώδες να αναγνωρίσει την ένταση των οικονομικών, κοινωνικών και τεχνολογικών μετασχηματισμών εντός των οποίων έλαβε χώρα η σύγκρουση. Στα εκατό χρόνια από το 1890 μέχρι το 1990 παγκόσμιες αγορές δημιουργήθηκαν (και καταστράφηκαν) με ιλιγγιώδη ταχύτητα. Γεννήθηκαν τεχνολογίες που οι προηγούμενες γενιές μπορούσαν μόνο να ονειρευτούν, ορισμένες από τις οποίες όμως χρησιμοποιήθηκαν για να ενισχύσουν την ικανότητα της ανθρωπότητας να κυριαρχήσει και να εκμεταλλευτεί τους άλλους. Και επικράτησε μια εξαιρετικά γρήγορη αλλαγή στα παγκόσμια πρότυπα διαβίωσης, με την κινητικότητα και την αστικοποίηση σε άνοδο σχεδόν παντού. Όλες οι μορφές πολιτικής σκέψης, αριστερές και δεξιές, επηρεάστηκαν από την ταχύτητα και την αδηφαγία αυτών των αλλαγών.

Εκτός από τη σημασία της ιδεολογίας, η τεχνολογία αποτέλεσε βασικό παράγοντα για την ανθεκτικότητα του Ψυχρού Πολέμου ως παγκόσμιου συστήματος. Τις δεκαετίες μετά το 1945, η συσσώρευση μεγάλων πυρηνικών οπλοστασίων πήρε τέτοιες διαστάσεις, ώστε να διαπιστώνεται –η ειρωνεία δεν μπορεί φυσικά να διαφύγει από τον αναγνώστη– πως, στην προσπάθεια να εξασφαλίσουν το μέλλον του κόσμου, οι δύο υπερδυνάμεις προετοιμάζονταν να τον αφανίσουν. Τα πυρηνικά όπλα αποτελούσαν, όπως ο Σοβιετικός ηγέτης Ιωσήφ Στάλιν αρεσκόταν να το θέτει, «όπλα νέου τύπου»: όχι όπλα μάχης αλλά όπλα για να εξολοθρεύσουν ολόκληρες πόλεις, όπως είχαν κάνει οι Ηνωμένες Πολιτείες το 1945 στις ιαπωνικές πόλεις της Χιροσίμα και του Ναγκασάκι. Όμως, μόνο οι δύο υπερδυνάμεις, οι Ηνωμένες Πολιτείες και η Σοβιετική Ένωση, διέθεταν αρκετά πυρηνικά όπλα για να απειλούν την υφήλιο με ολική εξόντωση.

Όπως συμβαίνει πάντα στην ιστορία, στη διάρκεια του 20ού αιώνα μια πληθώρα σημαντικών γεγονότων εξελίχθηκαν σχεδόν παράλληλα. Η σύγκρουση μεταξύ καπιταλισμού και σοσιαλισμού άφησε το σημάδι της σχεδόν σε όλα, συμπεριλαμβανόμενα

βανομένων των δύο παγκόσμιων πολέμων και της μεγάλης οικονομικής ύφεσης της δεκαετίας του 1930. Προς τα τέλη του αιώνα, μερικές από αυτές τις εξελίξεις συνέβαλαν στο να καταστεί ο Ψυχρός Πόλεμος παρωχημένος τόσο ως διεθνές σύστημα όσο και ως κυρίαρχη ιδεολογική σύγκρουση. Είναι συνεπώς πολύ πιθανό οι ιστορικοί του μέλλοντος να μην αποδώσουν μεγάλη σημασία στον Ψυχρό Πόλεμο, θεωρώντας πολύ πιο σημαντικές τις απαρχές της ασιατικής οικονομικής ισχύος ή την έναρξη της εξερεύνησης του διαστήματος ή την εξάλειψη της ευλογιάς. Η ιστορία αποτελεί πάντα έναν περίπλοκο ιστό νοήματος και απόδοσης σημασίας, με την προοπτική του ιστορικού να παίζει πρωταρχικό ρόλο. Με απασχολεί η επιρροή του Ψυχρού Πολέμου στη διαμόρφωση του κόσμου όπως τον ξέρουμε σήμερα. Αυτό όμως δεν σημαίνει πως πρέπει να βάζει κανείς τον Ψυχρό Πόλεμο πάνω από όλα τα υπόλοιπα ιστορικά γεγονότα. Αρκεί απλώς να ειπωθεί πως για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα η σύγκρουση μεταξύ σοσιαλισμού και καπιταλισμού επηρέασε βαθιά τον τρόπο ζωής των ανθρώπων αλλά και τον τρόπο με τον οποίο αντιμετώπιζαν την πολιτική, τόσο σε τοπικό όσο και σε διεθνές επίπεδο.

Σε γενικές γραμμές, ο Ψυχρός Πόλεμος συνέβη στο πλαίσιο δύο διαδικασιών βαθιάς αλλαγής της διεθνούς πολιτικής. Η μία ήταν η εμφάνιση νέων κρατών που δημιουργήθηκαν λίγο έως πολύ στο πρότυπο των ευρωπαϊκών κρατών του 19ου αιώνα. Το 1900 υπήρχαν λιγότερα από 50 ανεξάρτητα κράτη στον κόσμο, σχεδόν τα μισά από αυτά στη Λατινική Αμερική. Σήμερα ανέρχονται στα 200, με τα περισσότερα να χαρακτηρίζονται ως επί το πλείστον από έναν αξιοσημείωτο βαθμό ομοιότητας στη διακυβέρνηση και τη διοίκηση. Η άλλη θεμελιώδης αλλαγή υπήρξε η ανάδυση των Ηνωμένων Πολιτειών σε κυρίαρχη παγκόσμια δύναμη. Το 1900 ο αμερικανικός αμυντικός προϋπολογισμός ανήλθε, μετατρέπόμενος σε δολάρια ΗΠΑ του 2010, σε περίπου 10 δισεκατομμύρια δολάρια, μια αξιοσημείωτη αύξηση σε σχέση με τα προηγούμενα χρόνια, που οφειλόταν στον Ισπανοαμερικανικό Πόλεμο και στις επιχειρήσεις για την καταστολή των εξεγέρσεων σε Φιλιππίνες και Κούβα. Σήμερα οι δαπάνες αυτές έχουν αυξηθεί κατά 100 φορές, φτάνοντας τα 1.000 δισεκατομμύρια δολάρια. Το 1870 το ΑΕΠ των ΗΠΑ αντιστοιχούσε στο 9% του παγκόσμιου ΑΕΠ. Στην έξαρση του Ψυχρού Πολέμου, το 1955, έφτανε το 28%, ενώ ακόμα και σήμερα, μετά από χρόνια ύφεσης, ανέρχεται περίπου στο 22%. Συνεπώς, ο Ψυχρός Πόλεμος διαμορφώθηκε σε μια εποχή ταχείας εξάπλωσης του κράτους και αύξησης της αμερικανικής εξουσίας, δύο παράμετροι που βοήθησαν στη δημιουργία της κατεύθυνσης την οποία έλαβε η σύγκρουση.

Αυτές οι διεθνείς αλλαγές συνεπάγονταν ότι ο Ψυχρός Πόλεμος λειτουργούσε μέσα σε ένα πλαίσιο στο οποίο ο εθνικισμός αποτελούσε διαρκή δύναμη. Παρόλο που οι πιστοί του σοσιαλισμού ή του καπιταλισμού ως κοινωνικών και οικονομικών συστημάτων πάντα φαινόταν να τον αποδοκιμάζουν, η έκκληση σε κάποια μορφή εθνικής ταυτότητας μπορούσε μερικές φορές να νικήσει και τα πιο προσεκτικά διαρθρωμένα ιδεολογικά σχέδια για ανθρώπινη πρόοδο. Επανειλημμένως, μεγαλύτερα σχέδια εκσυγχρονισμού, συμμαχιών ή διακρατικών κινήματων προσέκρου-

σαν στο πρώτο εμπόδιο που έθεσε ο εθνικισμός ή άλλες μορφές πολιτικών ταυτότητας. Αν και ο εθνικισμός είχε επίσης –εξ ορισμού– σαφείς περιορισμούς ως παγκόσμιο πλαίσιο (όπως καταδεικνύει η ήττα των υπερεθνικιστικών κρατών της Γερμανίας, της Ιταλίας και της Ιαπωνίας στον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο), αποτελούσε πάντα πρόκληση για όσους θεωρούσαν ότι το μέλλον ανήκε σε οικουμενιστικές ιδεολογίες.

Συνεπώς, ακόμα και στο αποκορύφωμα του Ψυχρού Πολέμου, από το 1945 μέχρι το 1989, η διπολικότητα είχε πάντα τα όριά της. Παρά την ελκυστικότητα τους σε παγκόσμια κλίμακα, ούτε το σοβιετικό ούτε το αμερικανικό σύστημα αντιγράφηκαν πλήρως κάπου αλλού. Μια τέτοιου είδους κλωνοποίηση δεν ήταν πιθανόν εφικτή, ούτε και στο μυαλό των πιο ένθερμων ιδεολόγων. Αυτό που προέκυψε από άποψη κοινωνικής ανάπτυξης ήταν είτε καπιταλιστικές είτε σοσιαλιστικές οικονομίες με ισχυρές τοπικές επιρροές. Σε μερικές περιπτώσεις, τα μείγματα αυτά προκαλούσαν την απέχθεια των πολιτικών ηγετών, που ήθελαν να θέσουν σε εφαρμογή μια καθαρή μορφή των πολιτικών ιδεωδών τους. Αλλά –ευτυχώς για τους πολλούς, μπορεί να ισχυριστεί κανείς– χρειάστηκε να γίνουν συμβιβασμοί. Χώρες όπως η Πολωνία ή το Βιετνάμ, που είχαν προσχωρήσει στο σοβιετικό ιδεώδες ανάπτυξης, παρέμειναν, στην πραγματικότητα, πολύ διαφορετικές από τη Σοβιετική Ένωση, όπως ακριβώς η Ιαπωνία ή η Δυτική Γερμανία παρέμειναν διαφορετικές από τις Ηνωμένες Πολιτείες, παρά τη βαθιά αμερικανική επιρροή. Μια χώρα όπως η Ινδία, με τη μοναδική της μείξη κοινοβουλευτικής δημοκρατίας και λεπτομερούς οικονομικού σχεδιασμού, απείχε ακόμα περισσότερο από οποιοδήποτε ιδανικό ψυχροπολεμικό μοντέλο. Στα μάτια των ηγετών τους, και των πιστών υποστηρικτών τους, μόνο οι δύο υπερδυνάμεις παρέμειναν αγνά πρότυπα προς μίμηση.

Κατά κάποιον τρόπο, οι συγκεκριμένες αντιλήψεις δεν προκαλούν έκπληξη. Οι ιδέες περί νεωτερικότητας στις Ηνωμένες Πολιτείες και τη Σοβιετική Ένωση είχαν κοινό σημείο εκκίνησης τα τέλη του 19ου αιώνα και διατήρησαν πολλά κοινά καθ' όλη τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου. Και οι δύο προέκυψαν από την παγκόσμια επέκταση της Ευρώπης και των ευρωπαϊκών μοντέλων σκέψης στη διάρκεια των τελευταίων τριών αιώνων. Για πρώτη φορά στην ιστορία, ένα κέντρο –η Ευρώπη και τα παρακλάδια της– είχε κυριαρχήσει στον κόσμο. Οι Ευρωπαίοι είχαν χτίσει αυτοκρατορίες που σταδιακά κατέλαβαν το μεγαλύτερο τμήμα της υφηλίου, εποίκίζοντας τρεις ηπείρους. Ένα μοναδικό επίτευγμα, που οδήγησε πολλούς Ευρωπαίους, αλλά και άτομα ευρωπαϊκής καταγωγής, να πιστέψουν ότι θα μπορούσαν να ελέγξουν το μέλλον ολόκληρης της υφηλίου μέσω των ιδεών και των τεχνολογιών τις οποίες είχαν αναπτύξει.

Παρότι ο συγκεκριμένος τρόπος σκέψης είχε πολύ βαθύτερες ρίζες στην ιστορία, βρέθηκε στο απόγειό του κατά τον 19ο αιώνα. Και πάλι, αυτό δεν πρέπει να αποτελεί έκπληξη: Ο 19ος αιώνας ήταν, χωρίς αμφιβολία, η περίοδος κατά την οποία η υπεροχή των Ευρωπαίων έναντι όλων των άλλων κορυφώθηκε από άποψη τεχνο-

λογίας, παραγωγής αλλά και στρατιωτικής δύναμης. Η εμπιστοσύνη και η αφοσίωση σε αυτό που μερικοί ιστορικοί ονομάζουν «αξίες του Διαφωτισμού» –λογική, επιστήμη, πρόοδος, ανάπτυξη και πολιτισμός ως σύστημα– προέκυψαν προφανώς από την υπεροχή της ευρωπαϊκής ισχύος, όπως και ο αποικισμός της Αφρικής και της Νότιας Ασίας, αλλά και η υποδούλωση της Κίνας και του μεγαλύτερου μέρους του αραβικού κόσμου. Μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα η Ευρώπη και τα παρακλάδια της, συμπεριλαμβανομένης της Ρωσίας και των Ηνωμένων Πολιτειών, κυριαρχούσαν απόλυτα παρά τις εσωτερικές τους διαιρέσεις. Το ίδιο ίσχυε και για τις ιδέες που πρόσβευαν.

Στη διάρκεια αυτής της εποχής της ευρωπαϊκής κυριαρχίας, οι ευρωπαϊκές ιδέες άρχισαν σταδιακά να βλασταίνουν και αλλού. Η νεωτερικότητα πήρε διαφορετική μορφή σε διαφορετικά μέρη του κόσμου, όμως οι ελπίδες των τοπικών ελίτ για τη δημιουργία δικών τους βιομηχανικών πολιτισμών επεκτάθηκαν από την Κίνα και την Ιαπωνία μέχρι το Ιράν και τη Βραζιλία. Κλειδί για τον σύγχρονο μετασχηματισμό που ήλπιζαν να μιμηθούν αποτέλεσε η επιβολή της ανθρώπινης βούλησης στη φύση, η δυνατότητα μηχανοποίησης της παραγωγής μέσω νέων μορφών ενέργειας και η δημιουργία ενός έθνους-κράτους με μαζική συμμετοχή των πολιτών. Κατά ειρωνικό τρόπο, η διάδοση αυτών των ιδεών, που ήταν ευρωπαϊκής προέλευσης, σηματοδότησε την αρχή του τέλους της εποχής της ευρωπαϊκής κυριαρχίας, καθώς οι άλλοι λαοί επιζήτησαν τη νεωτερικότητα, προκειμένου να αντισταθούν πιο αποτελεσματικά στις αυτοκρατορίες που τους δυνάστευαν.

Ακόμα και μέσα στην καρδιά της ευρωπαϊκής νεωτερικότητας, αναπτύχθηκαν τον 19ο αιώνα ιδεολογικοί ανταγωνισμοί που τελικά θα γκρέμιζαν την τεχνητή αντίληψη ύπαρξης μιας μόνο νεωτερικότητας. Καθώς η βιομηχανική κοινωνία πήρε τα ηνία, αναπτύχθηκαν αρκετές κριτικές φωνές που αμφισβήτησαν όχι τόσο την ίδια τη νεωτερικότητα, αλλά την κατάληξή της. Κάποιοι ισχυρίζονταν πως θα έπρεπε να υπάρχουν περισσότερα, σε αυτή την αξιολογούμενη μεταμόρφωση της παραγωγής και της κοινωνίας, από τον πλουτισμό λίγων ανθρώπων και την επέκταση λίγων αυτοκρατοριών στην Αφρική και την Ασία. Έπρεπε να υπάρχει ένας στόχος που να αντισταθμίζει –τουλάχιστον με ιστορικούς όρους– την ανθρώπινη δυστυχία που δημιούργησε η διαδικασία εκβιομηχάνισης. Μερικοί από αυτούς τους επικριτές συνδέονταν με άλλους, που αποδοκίμαζαν συνολικά την εκβιομηχάνιση, συχνά εξιδανικεύοντας τις προβιομηχανικές κοινωνίες. Οι διαφωνούντες απαιτούσαν νέα πολιτικά και οικονομικά συστήματα, που θα βασίζονταν στην υποστήριξη των απλών ανθρώπων, οι οποίοι ρίχονταν στη φυγόκεντρο του καπιταλισμού.

Η πιο θεμελιώδης από αυτές τις κριτικές ήταν ο σοσιαλισμός, ένας όρος που έγινε δημοφιλής στη δεκαετία του 1830, αλλά αντλεί τις ρίζες του στη Γαλλική Επανάσταση. Οι κεντρικές ιδέες του εντοπίζονται στη δημόσια και όχι ιδιωτική ιδιοκτησία περιουσίας και πόρων και στην επέκταση της μαζικής δημοκρατίας. Αρχικά, αρκετοί σοσιαλιστές αναπολούσαν το παρελθόν προσβλέποντας όμως ταυτόχρονα και στο μέλλον. Τιμούσαν την ισονομία των αγροτικών κοινοτήτων ή,

σε ορισμένες περιπτώσεις, τη θρησκευτική κριτική του καπιταλισμού, που συχνά συνδεόταν με την επί του Όρους Ομιλία του Ιησού: «Τῷ αἰτούντι σὲ δίδου καὶ τὸν θέλοντα ἀπὸ σου δανείσασθαι μὴ ἀποστραφῆς».

Όμως, από τη δεκαετία του 1860 η πρώιμη σοσιαλιστική σκέψη ετίθετο υπό την πιεστική επιρροή των απόψεων του Καρλ Μαρξ και των οπαδών του. Ο Μαρξ, ένας Γερμανός που ήθελε να οργανώσει τις σοσιαλιστικές αρχές σε μια θεμελιώδη κριτική του καπιταλισμού, ήταν περισσότερο προσηλωμένος στο μέλλον παρά στο παρελθόν. Αξίωνε πως ο σοσιαλισμός θα αναπτυσσόταν φυσικά μέσα από το χάος της οικονομικής και κοινωνικής αλλαγής των μέσων του 19ου αιώνα, δεδομένου πως ούτε η φεουδαρχική οργάνωση του παρελθόντος ούτε η καπιταλιστική οργάνωση του παρόντος ήταν σε θέση να χειριστεί τις προκλήσεις της σύγχρονης κοινωνίας. Οι τάξεις αυτές θα έπρεπε να αντικατασταθούν από μια σοσιαλιστική οργάνωση που θα βασιζόταν σε επιστημονικές αρχές για τη λειτουργία της οικονομίας και θα προέκυπτε από την επανάσταση του προλεταριάτου, των βιομηχανικών εργατών που δεν είχαν δική τους ιδιοκτησία. Όπως σημείωνε ο Μαρξ στο *Κομμουνιστικό Μανιφέστο*: «Το προλεταριάτο θα χρησιμοποιήσει την πολιτική του επικράτηση για ν' αποσπάσει σιγά σιγά από την αστική τάξη όλο το κεφάλαιο, για να συγκεντρώσει όλα τα εργαλεία παραγωγής στα χέρια του κράτους, δηλαδή του προλεταριάτου οργανωμένου σε κυρίαρχη τάξη, και για να αυξήσει το γρηγορότερο σε ποσότητα τις παραγωγικές δυνάμεις».³

Τον 19ο αιώνα οι οπαδοί του Μαρξ, που αυτοαποκαλούνταν κομμουνιστές από το *Μανιφέστο* του, δεν αποτελούσαν τίποτε περισσότερο από μικρές ομάδες, η επιρροή που ασκούσαν όμως ξεπερνούσε κατά πολύ τον αριθμό τους. Αυτό που τους χαρακτήριζε σε μεγάλο βαθμό ήταν η ένταση των πεποιθήσεών τους και ο θεμελιώδης διεθνισμός τους. Όταν άλλα κινήματα της εργατικής τάξης επιδίωκαν σταδιακή πρόοδο και τόνιζαν τα οικονομικά αιτήματα των μη προνομιούχων που εκπροσωπούσαν, οι ακόλουθοι του Μαρξ τόνιζαν την ανάγκη για αμείλικτη ταξική πάλη και για την κατάκτηση της πολιτικής δύναμης μέσω της επανάστασης. Οραματίζονταν να μην έχουν οι εργάτες πατρίδα ούτε βασιλιά. Οραματίζονταν ο αγώνας για τον νέο κόσμο να μην έχει σύνορα, τη στιγμή που οι περισσότεροι αντίπαλοί τους ήταν εθνικιστές και, σε ορισμένες περιπτώσεις, ιμπεριαλιστές.

Ο διεθνισμός και ο αντιδημοκρατικός δογματισμός ήταν οι κύριοι λόγοι που οι μαρξιστές συχνά υστερούσαν σε σχέση με άλλα εργατικά κινήματα προς το τέλος του 19ου αιώνα. Στη Γερμανία του Μαρξ, για παράδειγμα, η δημιουργία τη δεκαετία του 1870 ενός ισχυρού ενιαίου κράτους υπό τον Μπίσμαρκ ήταν ευπρόσδεκτη από πολλούς εργάτες, οι οποίοι έκριναν την οικοδόμηση του έθνους προτιμότερη από την ταξική πάλη. Ο ίδιος ο Μαρξ όμως, σε συνέντευξή του από την άνετη εξορία του στο Haverstock Hill του Λονδίνου, καταδίκασε το νέο γερμανικό κράτος για «εγκαθίδρυση στρατιωτικού δεσποτισμού και αδίστακτη καταπίεση των παραγωγικών μαζών».⁴ Το ίδιο συνέβη και το 1891, όταν οι Γερμανοί σοσιαλδημοκράτες προέκριναν στο πρόγραμμά τους τον αγώνα για δημοκρατία ως τον κύριο

πολιτικό στόχο, ζητώντας «καθολική, ισότιμη και άμεση ψηφοφορία με μυστική κάλπη για όλες τις εκλογικές διαδικασίες, για όλους τους πολίτες». ⁵ Ο Φρίντριχ Ένγκελς, ο συνεργάτης και διάδοχος του Μαρξ, θεώρησε πως οι σοσιαλδημοκράτες με το αίτημά τους «αφαιρούσαν το φύλο συκής από τον απολυταρχισμό καθιστώντας τους ίδιους καθρέφτη της γύμνιας τους» και υποστήριξε πως «η θυσία του μέλλοντος του κινήματος στον βωμό του παρόντος μπορεί να βασίζεται σε “ειλικρινείς” προθέσεις, όμως είναι και παραμένει τυχοδιωκτισμός, και ο “ειλικρινής” τυχοδιωκτισμός είναι ενδεχομένως ο πιο επικίνδυνος από όλους». ⁶

Μέχρι τη δεκαετία του 1890 είχαν ιδρυθεί σοσιαλδημοκρατικά κόμματα σε ολόκληρη την Ευρώπη και την Αμερική. Αν και ορισμένες φορές η κριτική τους στο καπιταλιστικό σύστημα αντλούσε έμπνευση από τον μαρξισμό, τα περισσότερα προέκριναν τις μεταρρυθμίσεις έναντι της επανάστασης και προωθούσαν την επέκταση της δημοκρατίας, των δικαιωμάτων των εργαζομένων και τη σύσταση κοινωνικών υπηρεσιών προσιτών σε όλους. Αρχικά από αυτά είχαν ήδη εξελιχθεί σε μαζικά κόμματα, που συνδέονταν με τα συνδικαλιστικά κινήματα των χωρών τους. Στη Γερμανία, το Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα πήρε πάνω από ενάμισι εκατομμύριο ψήφους στις εκλογές του 1890, που αντιστοιχούσε σε ποσοστό σχεδόν 20% επί του εκλογικού σώματος (παρ’ όλα αυτά, έλαβε μόνο μικρό αριθμό κοινοβουλευτικών εδρών εξαιτίας άδικων εκλογικών νόμων). Στις σκανδιναβικές χώρες τα αντίστοιχα ποσοστά ήταν παρόμοια. Στη Γαλλία, η Ομοσπονδία των Σοσιαλιστών Εργατών είχε ήδη αρχίσει να αποκτά τον έλεγχο των δημοτικών αρχών στη δεκαετία του 1880. Παρά την κριτική του Ένγκελς και άλλων, τα περισσότερα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα προωθούσαν τη δημοκρατία και ταυτόχρονα άρχιζαν να επωφελούνται από τους καρπούς της.

Η παγκόσμια οικονομική κρίση της δεκαετίας του 1890 τα άλλαξε όλα. Όπως και η κρίση του 2007-08, ξεκίνησε με την παραλίγο πτώχευση το 1890 μιας μεγάλης τράπεζας, της Barings Bank, που προκλήθηκε από την υπερβολική ανάληψη κινδύνων στην ξένη αγορά. Το City του Λονδίνου είχε βέβαια βιώσει πολύ χειρότερες κρίσεις, η διαφορά όμως, αυτή τη φορά, ήταν ότι το πρόβλημα εξαπλώθηκε ταχύτατα εξαιτίας της αυξημένης οικονομικής αλληλεξάρτησης και κατέληξε να μολύνει τις οικονομίες σε όλο τον κόσμο. Η πρώτη αυτή παγκόσμια οικονομική κρίση είχε ως συνέπεια υψηλή ανεργία (που σε κάποιο σημείο έφτασε σχεδόν το 20% στις Ηνωμένες Πολιτείες) και μαζική εργατική αναταραχή. Πολλοί εργάτες αλλά και νέοι επαγγελματίες –που για πρώτη βρισκόνταν αντιμέτωποι με ανεργία τέτοιας κλίμακας– αναρωτήθηκαν αν ο καπιταλισμός είχε τελειώσει, ένα ερώτημα που συμερίζονταν ακόμα και πολλά μέλη της καθεστηκυίας τάξης, καθώς η αναταραχή εξαπλωνόταν. Τμήματα της άκρας αριστεράς, κυρίως αναρχικοί, ξεκίνησαν τρομοκρατικές εκστρατείες εναντίον του κράτους. Τη διετία 1892-94 σημειώθηκαν στη Γαλλία έντεκα βομβιστικές επιθέσεις μεγάλης κλίμακας, με τους στόχους να περιλαμβάνουν ακόμα και την Εθνοσυνέλευση. Σε όλη την Ευρώπη και τις Ηνωμένες Πολιτείες πολιτικοί ηγέτες δολοφονούνταν: ο πρόεδρος της Γαλλίας το 1894,

ο Ισπανός πρωθυπουργός το 1897, η αυτοκρατορία της Αυστρίας το 1889 και ο Ιταλός βασιλιάς το 1900. Τον επόμενο χρόνο ο Αμερικανός πρόεδρος Γουίλιαμ ΜακΚίνλεϋ δολοφονήθηκε στην Παναμερικανική Έκθεση στο Μπάφφαλο της Νέας Υόρκης. Οι κυβερνώντες ανά την υφήλιο ήταν εξοργισμένοι και φοβισμένοι.

Η αναταραχή της δεκαετίας του 1890 διαίρεσε τα σοσιαλδημοκρατικά κινήματα, ακριβώς τη στιγμή που αντιμετώπιζαν πρωτοφανείς επιθέσεις από εργοδότες και κυβερνήσεις. Οι απεργίες συνθλίβονταν, συχνά βίαια. Σοσιαλιστές και συνδικαλιστές φυλακίζονταν. Οι επιπτώσεις από την πρώτη παγκόσμια οικονομική κρίση ανέκοψαν τις δημοκρατικές εξελίξεις των προηγούμενων δεκαετιών και παρήγαγαν μια ανανεωμένη άκρα αριστερά μεταξύ των σοσιαλιστών που θεωρούσαν ότι η δημοκρατία δεν ήταν τίποτα περισσότερο από προκάλυμμα της αστικής τάξης. Ο νεαρός Βλαντίμιρ Ιλίτς Ουλιάνοφ, ο αυτοαποκαλούμενος Λένιν, είχε αυτό το υπόβαθρο, όπως και πολλοί άλλοι που θα οδηγούσαν τα σοσιαλιστικά και εργατικά κινήματα στην Ευρώπη προς την αριστερά τα πρώτα χρόνια του 20ού αιώνα.

Διαφορετικοί άνθρωποι μέσα στις εργατικές οργανώσεις πήραν διαφορετικά διδάγματα από την κρίση. Δεν ήταν λίγοι εκείνοι που περίμεναν την κατάρρευση του καπιταλισμού ως αποτέλεσμα του χάους που είχαν δημιουργήσει τα οικονομικά τραύματα των αρχών της δεκαετίας του 1890. Όταν αυτό όχι μόνο δεν συνέβη αλλά –τουλάχιστον σε κάποιες περιοχές– η οικονομία πήρε και πάλι τα πάνω της προς τα τέλη της δεκαετίας, ο κορμός των σοσιαλδημοκρατών προχώρησε ακόμα περισσότερο προς τη συνδικαλιστική οργάνωση και τις διαδικασίες συλλογικών διαπραγματεύσεων, καθώς αντλούσε από τα διδάγματα των εργαζομένων από την κρίση: Μόνο ένα αποτελεσματικό συνδικάτο θα μπορούσε να αντισταθεί στις περιστασιακές απολύσεις και στην επιδείνωση των συνθηκών εργασίας στη διάρκεια μιας οικονομικής ύφεσης. Η συμμετοχή στα συνδικάτα εκτινάχθηκε στα ύψη στη Γερμανία, τη Γαλλία, την Ιταλία και τη Βρετανία. Στη Δανία το 1899 το κεντρικό συμβούλιο συνδικαλιστικών οργανώσεων συμφώνησε με την ένωση των εργοδοτών σε ένα σύστημα ετήσιων διαπραγματεύσεων για τους μισθούς και τις συνθήκες εργασίας. Αυτή η μακροπρόθεσμη συμφωνία, η πρώτη οπουδήποτε στον κόσμο, ήταν η αρχή ενός μοντέλου που θα εξαπλωνόταν σταδιακά και αλλού και θα καθιστούσε τη Δανία μία από τις λιγότερο πολωμένες χώρες κατά τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου.

Η ριζοσπαστική αριστερά της Ευρώπης μισούσε όσο τίποτε άλλο την «ταξική προδοσία» που είχαν διαπράξει οι Δανοί σοσιαλδημοκράτες με τη Συμφωνία του Σεπτεμβρίου 1899. Με την κρίση να τους έχει δώσει νέο αέρα, αυτή η πιο ριζοσπαστική ομάδα εμφανιζόταν πιο σίγουρη από ποτέ ότι ο καπιταλισμός είχε φτάσει στο τέλος του, όπως ακριβώς είχε προβλέψει ο Μαρξ. Κάποιοι από αυτούς πίστευαν ότι οι ίδιοι οι εργάτες, μέσω των πολιτικών οργανώσεών τους, θα μπορούσαν να βοηθήσουν την ιστορία να στραφεί προς τον λογικό προορισμό της: Οι απεργίες, τα μποϊκοτάξ και οι άλλες μορφές συλλογικής διαμαρτυρίας δεν αποτελούσαν

μόνο μέσα για τη βελτίωση της μοίρας της εργατικής τάξης. Θα μπορούσαν επίσης να συμβάλουν στην ανατροπή της αστικής τάξης. Η δεκαετία του 1890 σήμανε συνεπώς την τελική διάσπαση μεταξύ των μεταρρυθμιστών σοσιαλδημοκρατών και των επαναστατών σοσιαλιστών –που σύντομα θα αυτοαποκαλούνταν και πάλι κομμουνιστές–, η οποία θα διαρκούσε μέχρι το τέλος του Ψυχρού Πολέμου. Η αντιπαράθεση μεταξύ των δύο θα γινόταν σημαντικό μέρος της ιστορίας του 20ού αιώνα.

Η εμφάνιση πολιτικά οργανωμένων εργατικών κινημάτων στα τέλη του 19ου αιώνα αποτέλεσε πραγματικό σοκ για το καθιερωμένο σύστημα κρατών. Την ίδια περίοδο βρισκόνταν ωστόσο σε εξέλιξη δύο άλλες ουσιαστικές κινητοποιήσεις στις οποίες ούτε το πολιτικό κατεστημένο ούτε οι σοσιαλιστές αντίπαλοί του έδωσαν αρχικά προσοχή. Η μία ήταν οι εκστρατείες των γυναικών για πολιτική και κοινωνική δικαιοσύνη, οι οποίες εν μέρει προέκυψαν ως αντίδραση στο αίτημα της εργατικής τάξης για δικαίωμα ψήφου. Πώς ήταν δυνατόν, αναρωτιούνταν ορισμένοι, να μην παρέχεται σε μορφωμένες αστές γυναίκες το δικαίωμα του εκλέγειν, τη στιγμή που σε αναλφάβητους άνδρες εργάτες θα δινόταν δικαίωμα ψήφου; Άλλοι θεώρησαν πως ενυπήρχε μια μορφή αλληλεγγύης μεταξύ των αιτημάτων των γυναικών –συμπεριλαμβανομένων και των αιτημάτων για πλήρη οικονομικά δικαιώματα ή για δικαιώματα εντός της οικογένειας– και των απαιτήσεων της εργατικής τάξης. Αυτοί όμως αποτελούσαν κατά πάσα πιθανότητα μειοψηφία στη διάρκεια του πρώτου κύματος των φεμινιστικών κινητοποιήσεων. Παρ' όλα αυτά, η μαχητικότητα του κινήματος ήταν εντυπωσιακή ειδικά στη Βρετανία πριν από τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο. Δεδομένου πως ο στόχος τους για πλήρη πολιτική χειραφέτηση είχε απορριφθεί επανειλημμένως, οι σουφραζέτες ξυλοκοπούνταν από την αστυνομία και προχωρούσαν σε απεργίες πείνας στις φυλακές. Σε μια ιδιαίτερα συγχλονιστική περίπτωση, μια σουφραζέτα αυτοκτόνησε πέφτοντας μπροστά στα άλογα του βασιλιά στη διάρκεια ιππικών αγώνων. Το κίνημα τελικά κατήγαγε νίκες παντού, αλλά όχι ως μέρος της σοσιαλιστικής αριστεράς.

Ταυτόχρονα με το φεμινιστικό κίνημα αναπτύχθηκαν και οι αντιαποικιακές εκστρατείες. Μέχρι τη δεκαετία του 1890 το πρώτο σοκ της κατοχής και της αποικιοποίησης είχε αρχίσει να υποχωρεί σε μέρη της Αφρικής και της Ασίας. Οπλισμένες με ιδέες και έννοιες που υιοθετήθηκαν από την αυτοκρατορική μητρόπολη, έχοντας όμως υποστεί επεξεργασία ώστε να καταστούν κατάλληλες για τοπική χρήση, οι τοπικές μορφωμένες ελίτ ταλαντεύονταν ανάμεσα στην επιθυμία να επωφεληθούν από το αποικιακό σύστημα και το ενδεχόμενο να το αποτάξουν στο όνομα της αυτοδιακυβέρνησης. Και αγροτικές κινήσεις αντιτάχθηκαν στην επιρροή των Δυτικών: οι Tonghaks στην Κορέα, οι Boxers στην Κίνα ή οι τζιχαντιστές στη Βόρεια Αφρική μπορεί να επιθυμούσαν έναν κόσμο διαφορετικό απ' ό,τι οι μορφωμένοι συμπατριώτες τους, όμως και αυτοί με τη σειρά τους βοήθησαν να βλαστήσουν οι σπόροι της αντιαποικιακής αντίστασης. Όταν οι Ηνωμένες Πολιτείες ξεκίνησαν την πρώτη ασιατική αποικιακή περιπέτειά τους, στις Φιλιππίνες το 1899,

το τοπικό κίνημα που ήταν αντίθετο στα αμερικανικά σχέδια αποτελούνταν τόσο από πατρικίους όσο και από αγρότες. Στις αρχές του 20ού αιώνα είχαν ήδη συσταθεί οι πρώτες αντιαποικιακές οργανώσεις: το Ινδικό Εθνικό Κογκρέσο, το Αφρικανικό Εθνικό Κογκρέσο στη Νότια Αφρική και οι πρόδρομοι του Εθνικού Κόμματος της Ινδονησίας.

Την ίδια στιγμή που οι αντίπαλοι του καπιταλισμού, της αποικιοκρατίας και της πατριαρχίας έδιναν τις δικές τους μάχες ενάντια στο κατεστημένο, μια παγκόσμια αλλαγή λάμβανε επίσης χώρα στο διεθνές σύστημα των κρατών. Στην Ευρώπη και την Ανατολική Ασία, η Γερμανία και η Ιαπωνία ενίσχυσαν τις θέσεις τους. Η πιο αξιοσημείωτη αλλαγή πραγματοποιούνταν όμως στις παρυφές της Ευρώπης. Από τον 17ο αιώνα, η Ευρώπη –ή, πιο συγκεκριμένα, τμήματα της Δυτικής Ευρώπης– είχαν κυριαρχήσει στρατιωτικά σε ολόκληρη την υφήλιο. Από τον 18ο αιώνα, ορισμένες δυτικοευρωπαϊκές χώρες κατείχαν επίσης παγκοσμίως εξέχουσα θέση στα ζητήματα καινοτομίας, με πρωτεργάτριες τη Βρετανία, τη Γαλλία και την Ολλανδία. Στα τέλη του 19ου αιώνα ωστόσο τα τεράστια ηπειρωτικά κράτη στις παρυφές της Ευρώπης, που αποτελούσαν αυτοκρατορίες ειδικού τύπου, έφταναν στο ίδιο επίπεδο και σε κάποιους τομείς ξεπερνούσαν τις βασικές ευρωπαϊκές δυνάμεις. Η Ρωσία και οι Ηνωμένες Πολιτείες ήταν πολύ διαφορετικές όσον αφορά την πολιτική και την οικονομική οργάνωση. Και οι δύο όμως είχαν επεκταθεί κατακτώντας τεράστιες εκτάσεις από τους λαούς που ζούσαν εντός των συνόρων τους. Οι Ηνωμένες Πολιτείες είχαν αυξήσει κατά δέκα φορές την αρχική έκταση που κατείχαν τη δεκαετία του 1780, φτάνοντας από τα 375.000 τετραγωνικά μίλια στα 3,8 εκατομμύρια μίλια. Η ανάπτυξη της Ρωσίας από την αρχή της δυναστείας των Ρομανόφ το 1613 ήταν ακόμα μεγαλύτερη: Από σχεδόν 2 εκατομμύρια τετραγωνικά μίλια σε 8,6 εκατομμύρια. Η Βρετανία και η Γαλλία κατείχαν και αυτές, φυσικά, τεράστιες αποικιακές κτήσεις. Ήταν όμως υπερπόντιες και δεν χαρακτηρίζονταν από γεωγραφική συνέχεια, ενώ οι κάτοικοί τους ήταν κυρίως αυτόχθονες – ήταν πολύ πιο δύσκολο αυτές να αποφέρουν οικονομικά οφέλη και να κρατηθούν υπό έλεγχο σε μακροχρόνια βάση.

Όπως θα δούμε αργότερα σε αυτό το βιβλίο, οι ιδέες και μια αίσθηση πεπρωμένου έπαιξαν ουσιαστικό ρόλο στην επέκταση της Ρωσίας και των ΗΠΑ. Οι ελίτ και στις δύο χώρες πίστευαν πως η επέκταση των κρατών τους οφειλόταν σε κάτι βαθύτερο, πως οι ιδιότητες που διέθεταν ως λαοί τις προόριζαν να κυριαρχήσουν στις περιοχές τους και –τελικά– σε παγκόσμια κλίμακα. Στην προσπάθεια για την επίτευξη της κυριαρχίας, και οι δύο ελίτ θεωρούσαν ότι εκπληρώνουν μια ευρωπαϊκή αποστολή. Έχοντας ευρωπαϊκή καταγωγή, κατά κάποιον τρόπο είχαν ήδη εμπλακεί στα σχέδια για την παγκοσμιοποίηση της Ευρώπης, φέρνοντάς την μέχρι τον Ειρηνικό ωκεανό. Ορισμένοι από τους πνευματικούς τους ηγέτες θεωρούσαν επίσης πως καθιστούσαν τους λαούς τους πιο ευρωπαϊκούς, περισσότερο επικεντρωμένους στις ευρωπαϊκές αξίες και πιο πρόθυμους να αναλάβουν το βάρος της αυτοκρατορίας σε μια αυτοκρατορική εποχή. Την ίδια στιγμή όμως υπήρχαν, και

στις δύο χώρες, εκείνοι που είδαν την επέκτασή τους ως θεμελιωδώς διαφορετική από αυτήν των ευρωπαϊκών αυτοκρατοριών. Ενώ οι Βρετανοί και οι Γάλλοι αναζητούσαν πόρους και εμπορικό πλεονέκτημα, οι Ρώσοι και οι Αμερικανοί είχαν υψηλότερα κίνητρα για την επέκτασή τους: να διαδώσουν τις ιδέες της επιχειρηματικής και κοινωνικής οργάνωσης και να σώσουν ψυχές, τόσο στην πολιτική όσο και στη θρησκεία.

Ο ρόλος της θρησκείας είναι σημαντικός και στην αμερικανική και στη ρωσική πλευρά.⁷ Ενώ στα τέλη του 19ου αιώνα η θέση της οργανωμένης πίστης βρισκόταν ήδη σε παρακμή στην Ευρώπη, καθώς και σε πολλά άλλα μέρη, οι Ρώσοι και οι Αμερικανοί εξακολουθούσαν να θεωρούν πως η θρησκεία κατείχε κεντρική θέση στη ζωή τους. Κατά μία έννοια, υπήρχαν ομοιότητες μεταξύ του αμερικανικού ευαγγελικού προτεσταντισμού και της ρωσικής ορθοδοξίας. Και οι δύο τόνιζαν την τελεολογία και τη βεβαιότητα της πίστης πολύ περισσότερο απ' όσο συνηθιζόταν σε άλλες χριστιανικές ομάδες. Δίχως να λαμβάνουν υπόψη το προπατορικό αμάρτημα, και οι δύο πίστευαν στην τελειοποίηση της κοινωνίας. Και το πιο σημαντικό, τόσο οι ευαγγελιστές όσο και οι ορθόδοξοι πίστευαν ότι η θρησκεία τους ενέπνεε με άμεσο τρόπο την πολιτική τους. Μόνο αυτοί ήταν έτοιμοι να εκπληρώσουν το σχέδιο του Θεού για και με τον άνθρωπο.

Με διαφορετικούς τρόπους η είσοδος και της Αμερικής και της Ρωσίας στον παγκόσμιο στίβο χαρακτηρίστηκε από τον ανταγωνισμό τους με την κυρίαρχη παγκόσμια δύναμη του τέλους του 19ου αιώνα, τη Μεγάλη Βρετανία. Οι Αμερικανοί δεν έβλεπαν με καθόλου καλό μάτι τα εμπορικά προνόμια της Βρετανίας στο εξωτερικό και έβρισκαν τις διακηρύξεις της για το ελεύθερο εμπόριο υποκριτικές και ιδιοτελείς. Παρά τον θαυμασμό που έτρεφε μεγάλο μέρος της αμερικανικής ελίτ για τις μεθόδους των Βρετανών, ήδη από τη δεκαετία του 1890 οι δύο χώρες αντιμεμάχονταν όλο και πιο έντονα για την εξασφάλιση της επιρροής κυρίως στη Λατινική Αμερική, την ήπειρο που γνώρισε πρώτη την άνοδο της αμερικανικής παγκόσμιας δύναμης. Και στη Ρωσία το βρετανικό παγκόσμιο σύστημα θεωρήθηκε το βασικό εμπόδιο στην άνοδό της. Μετά τον Κριμαϊκό Πόλεμο της δεκαετίας του 1850, όταν ένας συνασπισμός δυνάμεων υπό βρετανική ηγεσία αναχαίτισε τον ρωσικό έλεγχο στην περιοχή της Μαύρης Θάλασσας, πολλοί Ρώσοι εκλάμβαναν πλέον τη Βρετανία ως έναν αντιρωσικό ηγεμόνα που σκοπό είχε να αποτρέψει την άνοδο της χώρας τους. Τα βρετανικά και τα ρωσικά συμφέροντα συγκρούστηκαν στην Κεντρική Ασία και στα Βαλκάνια και το 1905 η βρετανική στήριξη θεωρήθηκε πως έπαιξε ουσιαστικό ρόλο στη νίκη της Ιαπωνίας στον Ρωσοϊαπωνικό Πόλεμο. Η Ρωσία δεν γνώρισε την οικονομική άνθηση που θα μπορούσε να την εκτοξεύσει σε παγκόσμιο καπιταλιστικό ηγεμόνα, ως πιθανό διάδοχο κράτος της Βρετανίας. Ακριβώς αυτός όμως ο συνδυασμός εδαφικής επέκτασης και οικονομικής καθυστέρησης έθεσε τις βάσεις της ανόδου της Ρωσίας –στη σοβιετική μαρξιστική της μορφή– σε παγκόσμια αντισυστημική δύναμη.

Παρόλο που ο Ψυχρός Πόλεμος σηματοδότησε τη διεθνή ανάδειξη των Ηνωμένων Πολιτειών ως διάδοχο της Μεγάλης Βρετανίας, θα ήταν εντελώς λάθος να θεωρήσουμε αυτή τη διαδοχή ειρηνική ή ομαλή. Οι Ηνωμένες Πολιτείες, κατά το μεγαλύτερο μέρος του 20ού αιώνα, αποτέλεσαν επαναστατική επιρροή στην παγκόσμια πολιτική και στις κοινωνίες ανά την υφήλιο, ασκώντας ισχυρή επίδραση τόσο στην Ευρώπη, συμπεριλαμβανομένης της Βρετανίας, όσο και στη Λατινική Αμερική, την Ασία ή την Αφρική. Ο Χένρυ Τζέιμς δεν απείχε πολύ από την πραγματικότητα όταν τη δεκαετία του 1870 περιέγραφε τον Αμερικανό ήρωά του ως τον «μεγάλο Δυτικό Βάρβαρο, που προχωρεί όλος αθωότητα και ρώμη, κοιτάζει για λίγο τούτο τον δύστυχο παρακμασμένο Παλαιό Κόσμο κι έπειτα σκύβει και με μια πλατιά κίνηση τον καταστρέφει».⁸ Οι Ηνωμένες Πολιτείες ήταν ένας διεθνής ταραχοποιός, που αρχικά αρνήθηκε να παίξει σύμφωνα με τους κανόνες του οποίους είχε καθιερώσει τον 19ο αιώνα η βρετανική ηγεμονία. Οι ιδέες του ήταν επαναστατικές, τα ήθη του ανατρεπτικά και ο δογματισμός του επικίνδυνος. Μόνο όταν ο Ψυχρός Πόλεμος έφτανε προς το τέλος του, άρχισε πλέον η ηγεμονία των ΗΠΑ να γίνεται αδιαφιλονίκητη σε παγκόσμιο επίπεδο.

Ο Ψυχρός Πόλεμος σχετίστηκε συνεπώς με την άνοδο και την εδραίωση της εξουσίας των Ηνωμένων Πολιτειών. Συμπεριελάμβανε όμως και άλλα στοιχεία. Αφορούσε την ήττα του κομμουνισμού σοβιετικού τύπου και τη νίκη, στην Ευρώπη, μιας μορφής δημοκρατικής συναίνεσης που είχε θεσμοποιηθεί μέσω της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Στην Κίνα σήμαινε μια πολιτική και κοινωνική επανάσταση που υλοποιήθηκε από το Κινεζικό Κομμουνιστικό Κόμμα. Στη Λατινική Αμερική σήμαινε την αυξανόμενη πόλωση των κοινωνιών που έφερε παρόμοια χαρακτηριστικά με αυτά των ιδεολογικών διαχωρισμών του Ψυχρού Πολέμου. Το βιβλίο αυτό επιχειρεί να καταδείξει τη σημασία του Ψυχρού Πολέμου μεταξύ καπιταλισμού και σοσιαλισμού σε παγκόσμια κλίμακα, σε όλες τις μορφές του και στις ενίοτε πολύπλοκες αντιφάσεις του. Καθώς η περιγραφή περιορίζεται σε έναν μόνο τόμο, δεν μπορεί παρά μόνο να αγγίξει την επιφάνεια περίπλοκων εξελίξεων. Θα έχει όμως επιτελέσει τον σκοπό της αν παρακινήσει τον αναγνώστη να διερευνήσει περαιτέρω τους τρόπους με τους οποίους ο Ψυχρός Πόλεμος διαμόρφωσε τον κόσμο όπως είναι σήμερα.

ΣΗΜΕΙΑ ΕΚΚΙΝΗΣΗΣ

Ο Ψυχρός Πόλεμος προήλθε από δύο διαδικασίες που έλαβαν χώρα στις αρχές του 20ού αιώνα. Η μία ήταν η μετατροπή των Ηνωμένων Πολιτειών και της Ρωσίας σε δύο διαρκώς αναπτυσσόμενες αυτοκρατορίες που χαρακτηρίζονταν από μια αυξανόμενη αίσθηση διεθνούς αποστολής. Η άλλη ήταν η όξυνση του ιδεολογικού χάσματος ανάμεσα στον καπιταλισμό και τους επικριτές του. Οι δύο αυτές διαδικασίες συνέπεσαν με την αμερικανική είσοδο στον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο και τη Ρωσική Επανάσταση του 1917, που οδήγησε στη δημιουργία του σοβιετικού κράτους ως εναλλακτικής αντίληψης του καπιταλισμού. Ο παγκόσμιος πόλεμος και η ύφεση που ακολούθησε είχαν ως αποτέλεσμα η σοβιετική εναλλακτική να προσελκύσει μεγάλη υποστήριξη ανά την υφήλιο, αλλά ταυτόχρονα να καταστεί το επίκεντρο της προσοχής των εχθρών και των αντιπάλων της. Μέχρι το 1941, όταν η ΕΣΣΔ και οι ΗΠΑ εισήλθαν στον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο, η Σοβιετική Ένωση ήταν πιο ισχυρή από ποτέ εσωτερικά, αλλά και πιο απομονωμένη από ποτέ διεθνώς. Η πολεμική αλληλεπίδραση μεταξύ των Σοβιετικών, των Ηνωμένων Πολιτειών και της μεγαλύτερης δύναμης του 19ου αιώνα, της Μεγάλης Βρετανίας, θα καθόριζε το μελλοντικό πλαίσιο των διεθνών σχέσεων.

Την ίδια στιγμή που η Σοβιετική Ένωση έπαιρνε θέση εναντίον του παγκόσμιου καπιταλισμού, οι Ηνωμένες Πολιτείες αναδεικνύονταν σε ηγέτη του, υπό συνθήκες που η προηγούμενη γενιά Ευρωπαίων δεν θα τολμούσε ούτε καν να ονειρευτεί. Η ιστορία του κόσμου στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα είναι πρωτίστως η ιστορία της ανάπτυξης της αμερικανικής δύναμης, οικονομικά, τεχνολογικά και στρατιωτικά. Στα πενήντα χρόνια που μεσολάβησαν μεταξύ του αμερικανικού εμφυλίου πολέμου και του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου, το Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν (ΑΕΠ) των ΗΠΑ επταπλασιάστηκε. Η αμερικανική παραγωγή χάλυβα, η οποία το 1870 έφτανε μόλις το 5% των επιπέδων της Βρετανίας, μέχρι

το 1913 είχε ανέλθει σε επίπεδο τέσσερις φορές υψηλότερο της αντίστοιχης βρετανικής. Έως το ίδιο έτος, οι Ηνωμένες Πολιτείες κατείχαν τα περισσότερα βιομηχανικά διπλώματα ευρεσιτεχνίας από οποιαδήποτε άλλη χώρα στον κόσμο. Αυτός ο συνδυασμός τεχνολογικής αλλαγής και άφθονων φυσικών πόρων δημιούργησε μέσα σε πολύ σύντομο διάστημα ένα μεγαθήριο καπιταλιστικής ανάπτυξης που έκανε όλους τους άλλους ανταγωνιστές του να φαίνονται αφόρητα κατώτεροι.

Η επιτυχία των ΗΠΑ οφειλόταν εν μέρει στον τρόπο με τον οποίο η τεράστια οικονομική δύναμη διασταυρώθηκε με την καθημερινή ζωή των Αμερικανών πολιτών. Η άνοδος άλλων ανερχόμενων δυνάμεων ωφέλησε κυρίως τις ελίτ τους, ενώ οι απλοί άνθρωποι έπρεπε να αρκεστούν σε ό,τι περίσσευε από το φαγοπότι των δυνατών της αυτοκρατορίας. Οι Ηνωμένες Πολιτείες άλλαξαν αυτή τη λογική. Η οικονομική τους άνοδος δημιούργησε μια εγχώρια κοινωνία καταναλωτών, στην οποία όλοι φιλοδοξούσαν ότι θα μπορούσαν να συμμετάσχουν, συμπεριλαμβανομένων ακόμα και των μεταναστών που είχαν μόλις πρόσφατα φτάσει στη χώρα και των Αφροαμερικανών, οι οποίοι κατά τα λοιπά υφίσταντο διακρίσεις και είχαν μικρή πολιτική επιρροή. Νέα προϊόντα προσέφεραν κύρος και ευκολία και η εμπειρία του εκσυγχρονισμού μέσω των αγαθών που παράγονταν από τις νέες τεχνολογίες καθόριζε τη σημασία του να είναι κανείς Αμερικανός: είχε να κάνει με τη μεταμόρφωση, τη νέα αρχή σε μια χώρα όπου οι πόροι και οι ιδέες γονιμοποιούσαν αλλήλους μέσω της αφθονίας τους.

Στα τέλη του 19ου αιώνα, οι έννοιες της μοναδικότητας, της αποστολής και της αφθονίας συνενώθηκαν για να δημιουργήσουν την ιδεολογία της εξωτερικής πολιτικής των ΗΠΑ με κύρια χαρακτηριστικά τη μεγάλη ορμή και τη συνοχή. Οι Ηνωμένες Πολιτείες θεωρούσαν πως ήταν διαφορετικές από άλλες περιοχές: πιο μοντέρνες, πιο αναπτυγμένες και πιο ορθολογικές. Οι Αμερικανοί αισθάνονταν επίσης υποχρέωση προς τον υπόλοιπο κόσμο, τον κυριαρχούμενο από την Ευρώπη, να συνδράμουν στην αναμόρφωσή του κατ' εικόνα των ΗΠΑ. Ενώ όμως οι περισσότεροι Αμερικανοί δεν αμφισβητούσαν ότι οι Ηνωμένες Πολιτείες αποτελούσαν μια πιο προηγμένη μορφή ευρωπαϊκού πολιτισμού, δεν μπορούσαν να συμφωνήσουν για το είδος της εξουσίας που αυτό το πλεονέκτημά τους νομιμοποιούσε να διεκδικούν. Ορισμένοι εξακολουθούσαν να πιστεύουν στο πλαίσιο που είχε θεσπίσει η Αμερικανική Επανάσταση: Το παράδειγμα του αμερικανικού ρεπουμπλικανισμού, της λιτότητας και της πρωτοβουλίας θα επηρέαζε τον υπόλοιπο κόσμο και θα έκανε και άλλους λαούς να θέλουν να επανακινήσουν την ευρωπαϊκή εμπειρία, όπως ακριβώς είχαν κάνει και οι ίδιοι οι Αμερικανοί. Άλλοι πίστευαν ότι σε έναν κόσμο επεκτεινόμενων αυτοκρατοριών οι Ηνωμένες Πολιτείες έπρεπε να διαδραματίσουν ηγετικό ρόλο και, αντί να λειτουργούν μόνο ως παράδειγμα, θα έπρεπε να επέμβουν και να επιβάλουν την τάξη. Ο κόσμος χρειαζόταν όχι μόνο τις αμερικανικές ιδέες, αλλά και την αμερικανική εξουσία.

Ιδέες και εξουσία συνενώθηκαν στις αρχές του αιώνα με τη νίκη των Ηνωμένων Πολιτειών στον Ισπανοαμερικανικό Πόλεμο. Ενώ ο πόλεμος κράτησε λιγότερο από

τέσσερις μήνες, το λάφυρο των Ηνωμένων Πολιτειών ήταν μια αποικιακή αυτοκρατορία που περιελάμβανε τις πρώην ισπανικές κτήσεις των Φιλιππίνων, του Γκουάμ, του Πουέρτο Ρίκο και της Κούβας. Ο πρώτος Αμερικανός κυβερνήτης των Φιλιππίνων, Γουίλλιαμ Χάουαρντ Ταφτ, μετέτρεψε τα νησιά σε πείραμα γι' αυτό που θεωρούσε αμερικανικό τύπο ανάπτυξης: καπιταλισμός, εκπαίδευση, εκσυγχρονισμός και ευταξία. Όταν εξελέγη πρόεδρος των ΗΠΑ το 1908, ο Ταφτ τόνισε τον ωφέλιμο ρόλο που θα μπορούσε να διαδραματίσει το αμερικανικό κεφάλαιο στο εξωτερικό, στην Καραϊβική, την Κεντρική Αμερική ή την Ασία. Τόνισε όμως και τις άφθονες ευκαιρίες που ανοίγονταν για τις αμερικανικές εταιρείες να κερδίσουν χρήματα στο εξωτερικό, καθώς και την υποχρέωση της κυβέρνησης να τις προστατέψει. Η «διπλωματία του δολαρίου» του Ταφτ ήταν ένα σημάδι της παγκόσμιας ανόδου της χώρας του.

Μέχρι το 1914 οι Ηνωμένες Πολιτείες είχαν πλέον καταστεί παγκόσμια δύναμη. Οι ηγέτες τους όμως ήταν ακόμα αβέβαιοι για τον ρόλο της χώρας τους στην παγκόσμια σκηνή. Ο σκοπός των Ηνωμένων Πολιτειών θα έπρεπε να είναι η αποτελεσματική παρέμβαση ή η αποτελεσματική απομόνωση; Ο κύριος στόχος της αμερικανικής δύναμης ήταν να προστατέψει τον λαό της ή να σώσει τον κόσμο; Αυτά τα ερωτήματα έπαιξαν ρόλο και στην απόφαση του προέδρου Γούντροου Γουίλσον για την είσοδο των ΗΠΑ στον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο το 1917. Ο Γουίλσον πίστευε πως μέρος της αμερικανικής αποστολής ήταν να βάλει τον κόσμο σε τάξη. Η πολιτική του έναντι του Μεξικού, όπου παρενέβη δύο φορές, βασίστηκε στην αρχή ότι ήταν προς το συμφέρον των Ηνωμένων Πολιτειών να ωθήσουν τον νότιο γείτονά τους προς τον συνταγματισμό και την υιοθέτηση μιας δημοκρατίας αμερικανικού τύπου. Ο Γουίλσον ήταν προσκείμενος στις συμμαχικές δυνάμεις, με επικεφαλής τους Βρετανούς, τους Γάλλους και τους Ρώσους, που πολεμούσαν εναντίον των Κεντρικών Δυνάμεων με επικεφαλής τη Γερμανία και την Αυστροουγγαρία. Αυτό που τον εξώθησε όμως να παρέμβει ήταν ο πόλεμος υποβρυχίων που εξαπέλυσε η Γερμανία κατά της διεθνούς ναυτιλίας μεταξύ των Ηνωμένων Πολιτειών και των συμμαχικών χωρών. Στο διάγγελμά του για την κήρυξη του πολέμου, ο Αμερικανός πρόεδρος υποσχέθηκε «να δικαιώσει τις αρχές της ειρήνης και της δικαιοσύνης ενάντια στην εγωιστική και αυταρχική εξουσία» και να καταστήσει τον κόσμο «ασφαλή για τη δημοκρατία».¹ Η ρητορική του κατά τον σύντομο πόλεμο της Αμερικής στην Ευρώπη επικεντρώθηκε στην ανάγκη να καταπολεμηθεί το χάος και οι αναταραχές και να διατηρηθεί η ελευθερία των ανθρώπων, του εμπορίου και των συναλλαγών.

Ο Γουίλσον ήταν ο πρώτος νότιος εκλεγμένος πρόεδρος από την περίοδο του εμφυλίου πολέμου και οι απόψεις του για τη φυλή και την αμερικανική αποστολή αντανακλούσαν τις απόψεις των λευκών ανδρών της εποχής του. Σύμφωνα με τον πρόεδρο, τα παγκόσμια καθήκοντα της Αμερικής περιελάμβαναν τη σταδιακή βελτίωση της ικανότητας των άλλων κρατών να ασκούν τη δημοκρατία και τον

καπιταλισμό. Για την αποστολή αυτή, ο Γουίλσον σκέφτηκε υπό όρους σαφούς φυλετικής ιεραρχίας. Οι λευκοί Αμερικανοί και οι Δυτικοευρωπαίοι είχαν ήδη επιτύχει τον στόχο. Οι κεντρικοί, ανατολικοί και νότιοι Ευρωπαίοι χρειάζονταν περαιτέρω προετοιμασία. Οι Λατινοαμερικανοί, οι Ασιάτες και οι Αφρικανοί έπρεπε να διαφωτιστούν και να εκπαιδευτούν μέσω καθοδήγησης ή κηδεμονίας μέχρι να μπορέσουν πραγματικά να αναλάβουν την ευθύνη για τις υποθέσεις τους. Για τον Γουίλσον, ο οποίος ήταν ουσιαστικά φιλελεύθερος διεθνιστής, η ικανότητα λήψης ορθολογικών πολιτικών αποφάσεων συμπορευόταν με την ικανότητα λήψης οικονομικών αποφάσεων. Μόνο όσοι είχαν πρωτίστως κατακτήσει την ικανότητα λήψης οικονομικών αποφάσεων θα μπορούσαν να κατακτήσουν και την ικανότητα λήψης πολιτικών αποφάσεων. Οι Αμερικανοί καλούνταν επομένως να προετοιμάσουν τον κόσμο για την εποχή που οι αποφάσεις αυτές θα λαμβάνονταν σε παγκόσμια κλίμακα, όταν μια ειρηνική ισορροπία θα μπορούσε να προωθηθεί μέσω του εμπορίου και της ελεύθερης οικονομικής αλληλεπίδρασης.

Τη στιγμή που οι Ηνωμένες Πολιτείες εκπλήρωναν, τουλάχιστον στα μάτια των περισσότερων πολιτών τους, την υπόσχεση του καπιταλισμού και της αγοράς, η Ρωσία των τελών του 19ου αιώνα αντικατόπτριζε για πολλούς την άρνηση αυτών των αξιών. Αν και η επιχειρηματική και βιομηχανική παραγωγή επεκτάθηκε υπό την κυριαρχία του τσάρου Νικολάου Β΄ (1894-1917), και η κυβέρνηση και μεγάλο μέρος της αντιπολίτευσης προσπάθησαν να βρουν εναλλακτικές λύσεις που δεν θα υπέβαλλαν τη Ρωσία στη διαδικασία μετασχηματισμού της αγοράς. Καθ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα, η Ρωσική Αυτοκρατορία επεκτάθηκε ασταμάτητα από την Ανατολική Ευρώπη προς την Κεντρική Ασία, τη Μαντζουρία και την Κορέα. Ακριβώς όπως πολλοί Αμερικανοί πίστευαν ότι η χώρα τους είχε ηπειρωτικές διαστάσεις, πολύ πριν υπάρξει οποιαδήποτε τέτοια δυνατότητα, έτσι και πολλοί Ρώσοι αισθάνονταν ότι το πεπρωμένο τους ήταν να σφυρηλατήσουν μια περιοχή ελέγχου που θα ξεκινούσε από θάλασσα και θα κατέληγε σε θάλασσα, από τη Βαλτική και τη Μαύρη Θάλασσα έως την Κασπία και τον Ειρηνικό. Αυτοκρατορίες όπως η Βρετανία και η Γαλλία μπορεί να είχαν επεκταθεί μέσω της θαλάσσιας οδού, η Ρωσία όμως είχε ως στόχο να δημιουργήσει μια ενιαία χερσαία αυτοκρατορία, που θα κατοικούνταν από τον λαό της, σε ένα έδαφος σχεδόν διπλάσιο σε μέγεθος από αυτό των ηπειρωτικών Ηνωμένων Πολιτειών.

Μέσα σε αυτή τη νέα Ρωσία, παλιές και νέες ιδέες πάλευαν για την επικράτηση. Δεν ήταν όμως λίγες και οι φορές που το παλιό και το νέο ταυτίζονταν με παράδοξο τρόπο. Οι σύμβουλοι του τσάρου συχνά περιέγραφαν υποτιμητικά την αγορά ως τη διάβρωση των αξιών οι οποίες στήριζαν τη ρωσικότητα και την αυτοκρατορία: η ιεραρχία, η αυθεντικότητα, η ενσυναίσθηση, η θρησκεία, καθώς και η μάθηση και ο πολιτισμός, χάνονταν στη φρενήρη αναζήτηση για υλικά οφέλη. Ακόμα και εκείνοι που δεν υποστήριζαν τον τσάρο θεωρούσαν ότι οι φυσικές, άμεσες, γνήσιες μορφές προσωπικής αλληλεπίδρασης χάνονταν και αντικαθίσταντο από μη αυθεντικούς και ξένους τρόπους ζωής. Όλα αυτά τροφοδότησαν την αντικαπιτα-

λιστική αντίσταση στη Ρωσία τόσο στη δεξιά όσο και στην αριστερά στα χρόνια πριν από τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο. Οι φωνές των λίγων που πίστευαν στις ιδέες του φιλελεύθερου καπιταλισμού χάνονταν μέσα στο πλήθος.

Σε αυτή την αντικαπιταλιστική έξαρση που επικρατούσε στη Ρωσία, το Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα, που είχε ιδρυθεί το 1898, ξεχώριζε ως ένα από τα κινήματα που συνέδεαν την αυτοκρατορία με τις ευρύτερες τάσεις στην Ευρώπη. Το υπόβαθρό του στη μαρξιστική θεωρία συνέδεε το κόμμα με σημαντικά τμήματα του εργατικού κινήματος στη Γερμανία, τη Γαλλία και την Ιταλία. Ήδη πριν από το δεύτερο συνέδριο του κόμματος το 1903, η τσαρική αστυνομία είχε οδηγήσει τους περισσότερους σοσιαλδημοκράτες ηγέτες στην εξορία. Ως εκ τούτου, το δεύτερο συνέδριο συγκλήθηκε στο Λονδίνο, όπου το κόμμα χωρίστηκε σε δύο φράξιες, την «πλειοψηφία» (μπολσεβίκοι στα ρωσικά) και τη «μειοψηφία» (μενσεβίκοι). Η διάσπαση ήταν τόσο προσωπική όσο και πολιτική. Πολλά μέλη του κόμματος δεν έβλεπαν καθόλου θετικά τον προσωπικό έλεγχο που επιχειρούσε να επιβάλει στην οργάνωση του κόμματος ο Λένιν ως επικεφαλής των μπολσεβίκων. Η διάσπαση συνέβαλε στο χάος που επικρατούσε μεταξύ των αντιπάλων του τσάρου. Ο Λένιν δεν ήταν άνθρωπος των εύκολων συμβιβασμών.

Ήδη πολύ πριν από το συνέδριο του Λονδίνου, ο Λένιν διατηρούσε τους οπαδούς του τροφοδοτώντας τους με όνειρα Ρωσικής Επανάστασης και κατάκτησης της κρατικής εξουσίας. Ο Βλαντίμιρ Ιλίτς Ουλιάνοφ γεννήθηκε το 1870 σε μια πόλη πεντακόσια μίλια ανατολικά της Μόσχας, γόνος φιλελεύθερης αστικής οικογένειας. Το 1887 σηματοδότησε την κρίσιμη στιγμή των νεανικών του χρόνων: Ο μεγαλύτερος αδελφός του Αλέξανδρος, μέλος μιας αριστερής τρομοκρατικής οργάνωσης που σχεδίαζε να δολοφονήσει τον τσάρο, συνελήφθη και εκτελέστηκε. Ο Βλαντίμιρ σύντομα εντάχθηκε σε μια ριζοσπαστική ένωση φοιτητών και διάβαζε αχόρταγα βιβλία όχι μόνο στα ρωσικά, αλλά και στα γερμανικά, τα γαλλικά και τα αγγλικά. Το 1897 συνελήφθη και εξορίστηκε στη Σιβηρία, όπου και πήρε το ψευδώνυμο Λένιν από τον ποταμό Λένα. Στα τρία χρόνια που πέρασε ζώντας σε μια αγροτική καλύβα υπό αστυνομική επιτήρηση, διάβασε, έγραψε και οργάνωσε. Στο πρώτο σημαντικό έργο, που δημοσίευσε υπό τον τίτλο *Τι να κάνουμε;* το 1902, παραθέτει μια επιστολή του Γερμανού σοσιαλιστή Φερδινάρδου Λασάλ προς τον Μαρξ, γραμμένη το 1852: «Η εσωκομματική πάλη δίνει στο κόμμα δύναμη και ζωτικότητα. Η μεγαλύτερη απόδειξη της αδυναμίας ενός κόμματος είναι η πλαδαρότητά του και η άμβλυση των διαφορών που έχουν διαγραφεί με σαφήνεια. Το κόμμα δυναμώνει, όταν ξεκαθαρίζει τις γραμμές του».² Κατά την απελευθέρωσή του από την εξορία, ο Λένιν ήταν πλέον ετοιμοπόλεμος.

Η πρώτη ευκαιρία για τους Ρώσους επαναστάτες παρουσιάστηκε εντελώς απροσδόκητα. Το 1905, η Ρωσική Αυτοκρατορία έχασε τον πόλεμο ενάντια στην Ιαπωνία και το σοκ της ήττας πυροδότησε μαζικές αντιπολιτευτικές διαδηλώσεις στη Μόσχα και την Αγία Πετρούπολη. Στην πρωτεύουσα ο σοσιαλιστής Λεφ Μπρονστέιν, ο

αυτοαποκαλούμενος Τρότσκι, ηγούνταν ενός αυτόνομου εργατικού συμβουλίου (σοβιέτ), το οποίο αντιτάχθηκε στις αρχές. Σύσσωμη η ρωσική αντιπολίτευση ζήτησε ελεύθερες εκλογές και την εισαγωγή κάποιας μορφής κοινοβουλευτικής δημοκρατίας. Ο τσάρος ενέδωσε σε μερικά από τα αιτήματα, αλλά τόσο αυτός όσο και οι σύμβουλοι του προσπάθησαν να ελέγξουν την κυβέρνηση και να αποτρέψουν τυχόν εξάρτησή της από το νέο εκλεγμένο κοινοβούλιο, τη Δούμα. Οι μπολσεβίκοι συμμετείχαν στα γεγονότα του 1905, όμως ο Λένιν δεν πίστευε πως οι εκλογές θα μπορούσαν να ανοίξουν τον δρόμο για τον σοσιαλισμό. Ενωμένοι οι μπολσεβίκοι και οι μενσεβίκοι ποτέ δεν κέρδισαν περισσότερο από το 5% των εκλεγμένων αντιπροσώπων.

Και ο υπόλοιπος κόσμος βρισκόταν, στις αρχές του αιώνα, σε κατάσταση αυξανόμενης κοινωνικής και πολιτικής έντασης. Νέες συγκρούσεις ροκάνιζαν το αισιόδοξο ευρωπαϊκό όραμα ενός μέλλοντος που θα διαπνεόταν από επιστημονικό ορθολογισμό, σταδιακή πρόοδο και νέες ευκαιρίες. Η οικονομική κρίση του 1893 είχε πλήξει ιδιαίτερα σκληρά τις ΗΠΑ, με αύξηση της ανεργίας και μείωση του εισοδήματος της εργατικής τάξης, κατάσταση που επρόκειτο να διαρκέσει για αρκετά χρόνια ακόμα. Ενώ όλο και περισσότερα εδάφη αποικιζόνταν στην Αφρική και την Ασία, σε ένα ανελέητο κυνήγι για πόρους, αγορές και κύρος, τα πρώτα οργανωμένα ανταποικιακά κινήματα έκαναν την εμφάνισή τους στην Ινδία, τη Νότια Αφρική, τη Νοτιοανατολική Ασία και τη Μέση Ανατολή. Παρά το αίσθημα δυσαρέσκειας, που είχε ως αποτέλεσμα την ενίσχυση των ταξικών συγκρούσεων και της ένοπλης αντίστασης, η ιδέα ενός καλύτερου αύριο παρέμενε ακόμα ζωντανή στην Ευρώπη και στα ευρωπαϊκά παρακλάδια ανά τον κόσμο. Για σχεδόν εκατό χρόνια δεν είχε υπάρξει πανευρωπαϊκός πόλεμος και οι περισσότεροι υπέθεταν ότι η ορθολογική σκέψη, η δέσμευση για την ευημερία των ανθρώπων και η οικονομική αλληλεξάρτηση θα εμπόδιζαν ένα τέτοιο ενδεχόμενο και στο μέλλον. Ο νέος αιώνας σίγουρα θα είχε μερικά σκαμπανεβάσματα, αλλά η συνολική πορεία προς την πρόοδο θα ήταν απρόσκοπτη και μόνιμη.

Το 1914 άλλαξε αυτές τις αντιλήψεις. Στέλνοντας τους νέους άνδρες στον πόλεμο, οι ευρωπαϊκές ελίτ διέπραξαν μια μορφή συλλογικής αυτοκτονίας: Πολλές θα έπαυαν να υπάρχουν και όσες απέμεναν θα αποστερούνταν το μεγαλύτερο μέρος του πλούτου και της θέσης τους στον κόσμο. Ο Α΄ Παγκόσμιος πόλεμος σηματοδότησε την αρχή ενός τριακονταετούς ευρωπαϊκού εμφυλίου πολέμου που θα οδηγούσε σε επαναστάσεις, σε νέα κράτη, σε οικονομική εξάρθρωση και καταστροφή τέτοιας κλίμακας που θα θεωρούνταν απλώς αδιανόητη στις αρχές του 1914. Πάνω από δεκαπέντε εκατομμύρια άνθρωποι πέθαναν κατά τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο, οι περισσότεροι Ευρωπαίοι άνδρες στην ακμή τους. Περισσότεροι από 21 εκατομμύρια τραυματίστηκαν. Στη Γαλλία, το ΑΕΠ μειώθηκε κατά 40%, στη Γερμανία η αντίστοιχη μείωση ξεπέρασε το 80%. Η Αυστροουγγρική και η Οθωμανική Αυτοκρατορία εξαφανίστηκαν. Η Βρετανία εισήγαγε για πρώτη φορά στην ιστορία της το δελτίο τροφίμων.

Χειρότερες όμως από τις φυσικές συνέπειες του ολοκληρωτικού πολέμου υπήρξαν οι ψυχολογικές προεκτάσεις του. Μια ολόκληρη γενιά Ευρωπαίων έμαθε ότι η δολοφονία, η καταστροφή και το μίσος για τον γείτονα ήταν κανονικές, φυσιολογικές πτυχές της ζωής και ότι οι ηθικές βεβαιότητες του 19ου αιώνα αποτελούσαν, κατά κύριο λόγο, ανούσιες κενολογίες. Έμαθαν να δυσπιστούν έναντι της υπάρχουσας τάξης πραγμάτων, η οποία τους οδήγησε σε έναν πόλεμο που δεν είχε ούτε νικητές ούτε ευγενή σκοπό. Μετά τη μάχη του Σομ το 1916, ένας νεαρός Ουαλός έγραψε στο ημερολόγιό του: «Η ζωή ήταν αυτή που ξεθώριαζε και όχι ο θάνατος, καθώς περνούσα σε μια κατάσταση που πλέον δεν μπορούσα να σκεφτώ, να αισθανθώ, να δω. [...] Άνδρες με προσπερνούσαν μεταφέροντας άλλους άνδρες, άλλοι κλαίγοντας, άλλοι βρίζοντας, άλλοι σωπαίνοντας. Όλοι ήταν σκιές, ανάμεσά τους κι εγώ. Ζωντανοί ή νεκροί, όλοι φάνταζαν εξωπραγματικοί. [...] Το παρελθόν και το μέλλον ήταν εξίσου μακρινά και ανέφικτα, αφού καμία επιθυμία δεν μπορούσε να γεφυρώσει το χάσμα που με χώριζε από τον εαυτό μου όπως τον θυμόμουν ή από αυτά που ήλπιζα να καταφέρω».³

Η γενιά του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου ήταν αυτή που διαμόρφωσε τον Ψυχρό Πόλεμο, ο οποίος άλλωστε συγκέντρωνε όλα τα χαρακτηριστικά ενός Μεγάλου Πολέμου: φόβο, αβεβαιότητα, ανάγκη ανάκτησης της πίστης και την απαίτηση για τη δημιουργία ενός καλύτερου κόσμου. Η απόγνωση που δημιούργησε ο ολοκληρωτικός πόλεμος στην Ευρώπη και ο φόβος για το ενδεχόμενο εξάπλωσής του σε μεγάλο μέρος του υπόλοιπου πλανήτη βρισκόταν στο μυαλό όλων όσοι τον βίωσαν, ανεξάρτητα από το πού τον βίωσαν. Ο ταγματάρχης Κλέμεντ Άττλι, μετέπειτα πρωθυπουργός της Βρετανίας, πολέμησε στην Τουρκία και το Ιράκ. Ο λοχαγός Χάρρυ Τρούμαν πολέμησε στη σημαντική επίθεση στο Μεξ-Αργκόν. Ο ανθυπολοχαγός Ντουάιτ Αϊζενχάουερ εκπαιδευε στρατιώτες για το μέτωπο. Ο Κόνραντ Αντενάουερ, μετέπειτα καγκελάριος της Δυτικής Γερμανίας, ήταν δήμαρχος της άσχημα πληγείσας κατά τον πόλεμο Κολονίας, της τέταρτης μεγαλύτερης πόλης της Γερμανίας. Ο Ιωσήφ Στάλιν, ο οποίος δημιούργησε τη Σοβιετική Ένωση, στηλίτευε τον πόλεμο από την επαναστατική του εξορία στη Σιβηρία. Ο Χο Τσι Μιν, ο επαναστάτης του Βιετναμέζικου Ψυχρού Πολέμου, εκμεταλλεύτηκε τη μειούμενη δύναμη της Γαλλίας, για να διαμορφώσει το πρώτο κίνημα ανεξαρτησίας της χώρας του. Όλοι σφυρηλατήθηκαν μέσα στις καταστροφές του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου.

Η κομμουνιστική πρόκληση στο παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα ξεκίνησε επίσης με τον Μεγάλο Πόλεμο. Τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα ανά την υφήλιο χωρίστηκαν σε εκείνα που υποστήριζαν τον πόλεμο και σε εκείνα που τάσσονταν εναντίον του. Το αίσθημα υποχρέωσης προς το έθνος ώθησε ορισμένους σοσιαλδημοκράτες να υποστηρίξουν την πολεμική προσπάθεια. Αλλά στη Γερμανία, τη Γαλλία, την Ιταλία και τη Ρωσία οι σοσιαλιστές της μειοψηφίας, συμπεριλαμβανομένων των Ρώσων μπολσεβίκων, καταδίκασαν τον πόλεμο ως σύγκρουση μεταξύ των διαφορετικών καπιταλιστικών ομάδων. Ο Καρλ Λίμπκνεχτ, ο μόνος σοσιαλιστής

που ψήφισε κατά του πολέμου στο γερμανικό κοινοβούλιο, υποστήριξε με γενναιότητα ότι «ο πόλεμος αυτός, τον οποίο δεν επιθυμούσε κανένας από τους εμπλεκόμενους λαούς, δεν ξεκίνησε προς όφελος των Γερμανών ή οποιουδήποτε άλλου λαού. Είναι ένας ιμπεριαλιστικός πόλεμος, ένας πόλεμος για την καπιταλιστική κυριαρχία των παγκόσμιων αγορών και για την πολιτική κυριαρχία επί των σημαντικών αποικιών προς όφελος του βιομηχανικού και του χρηματοοικονομικού κεφαλαίου».⁴

Επαναστάτες όπως ο Λίμπκνεχτ και ο Λένιν ισχυρίστηκαν ότι οι στρατιώτες, οι εργαζόμενοι και οι αγρότες είχαν περισσότερα κοινά με τους αδελφούς τους στα αντίπαλα στρατόπεδα παρά με τους ανώτερους αξιωματικούς και τους καπιταλιστές πίσω από τις δικές τους γραμμές. Ο πόλεμος ήταν ανάμεσα σε ληστές και κλέφτες, προς χάριν των οποίων έπρεπε να υποφέρουν οι απλοί άνθρωποι. Ο ίδιος ο καπιταλισμός παρήγαγε πολέμους και θα παρήγε ακόμα περισσότερους αν δεν εξαλειφόταν. Η απάντηση, που διακήρυττε η άκρα αριστερά, ήταν μια μορφή διεθνικής επανάστασης, κατά την οποία οι στρατιώτες θα έστρεφαν τα όπλα τους εναντίον των αξιωματικών τους και θα αγκάλιαζαν τους συντρόφους τους κατά μήκος των χαρακωμάτων.

Ο Μεγάλος Πόλεμος δρομολόγησε το πεπρωμένο των δύο μελλοντικών υπερδυνάμεων του Ψυχρού Πολέμου. Μετέτρεψε τις Ηνωμένες Πολιτείες σε παγκόσμια ενσάρκωση του καπιταλισμού και τη Ρωσία σε Σοβιετική Ένωση, τη μόνιμη πρόκληση για τον καπιταλιστικό κόσμο. Το αποτέλεσμα της σύγκρουσης προεικονίζει επομένως τον Ψυχρό Πόλεμο ως διεθνές σύστημα, παρότι πολλά ακόμα επρόκειτο να συμβούν προτού τεθεί σε ισχύ ο πλήρης διπολισμός του ύστερου 20ού αιώνα. Οι ριζοσπάστες κομμουνιστές που αναδύθηκαν από τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο δεν ήταν όμως οι μόνοι αντίπαλοι του καπιταλισμού. Οι Ιταλοί φασίστες (Εθνικό Φασιστικό Κόμμα, Partito Nazionale Fascista - PNF) και οι Γερμανοί ναζιστές (Εθνικοσοσιαλιστικό Γερμανικό Εργατικό Κόμμα, Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei - NSDAP) ξεπήδησαν από το ίδιο καζάνι του Μεγάλου Πολέμου. Όμως, η γένεση της κομμουνιστικής εξουσίας στη μεγαλύτερη αυτοκρατορία του κόσμου υπήρξε ο αποφασιστικός παράγοντας που χάραξε την πορεία για την πιο μακρά σύγκρουση του 20ού αιώνα, μέσω του κράτους που δημιούργησε και μέσω των επιπτώσεων που επέφερε σε παγκόσμια κλίμακα.

Η άνοδος των μπολσεβίκων στη Ρωσία πραγματοποιήθηκε επειδή η αυτοκρατορία, σύμμαχος της Γαλλίας και της Βρετανίας, αποδυναμώθηκε από τον πόλεμο. Στις αρχές του 1917, η κατάσταση στο μέτωπο ήταν θλιβερή, χωρίς καμία ελπίδα νίκης να διαφαίνεται στον ορίζοντα. Η φιλελεύθερη αντιπολίτευση είχε αμαυρωθεί στη συνείδηση του λαού, καθώς υποστήριζε τον πόλεμο. Όταν η ρωσική μοναρχία ανατράπηκε με την επανάσταση του Μαρτίου του 1917, η επιρροή των μπολσεβίκων ήταν ακόμα περιορισμένη. Όμως, ο φιλελεύθερος-σοσιαλιστικός συνασπισμός που ήρθε στην εξουσία μετά την επανάσταση δεν μπόρεσε να σταματήσει τον πόλεμο ή να αντιμετωπίσει τις καταστροφικές οικονομικές επιπτώσεις του. Το σύνθημα

του Λένιν «Γη, Ψωμί, Ειρήνη», καθώς και η δημοτικότητα του μεταξύ των σοσιαλιστών λόγω της αντίθεσής του στον πόλεμο, αύξησαν την πολιτική του επιρροή. Τον Νοέμβριο του 1917, με την προσωρινή κυβέρνηση να αποδυναμώνεται περαιτέρω από τις εσωτερικές έριδες, οι μπολσεβίκοι κατέλαβαν με πραξικόπημα την εξουσία στο Πέτρογκραντ (Αγία Πετρούπολη) και τη Μόσχα.

Η Οκτωβριανή Επανάσταση, η οποία, σύμφωνα με το παλιό ρωσικό ημερολόγιο, ήταν ο μπολσεβίκοις όρος για το πραξικόπημα του Νοεμβρίου, έδωσε το έναυσμα για τη βαθιά μεταμόρφωση της Ρωσίας. Το 1918 οι μπολσεβίκοι εκδίωξαν την εκλεγμένη συνταγματική συνέλευση και ίδρυσαν τη Ρωσική Σοβιετική Ομοσπονδιακή Σοσιαλιστική Δημοκρατία. Ο εμφύλιος πόλεμος που ακολούθησε, μεταξύ του Κόκκινου Στρατού των μπολσεβίκων και του αντιμπολσεβίκου Λευκού Στρατού, σκότωσε δύο εκατομμύρια ανθρώπους. Οι μπολσεβίκοι σταδιακά και πολύ απροσδόκητα, ακόμη και για τους ίδιους, κατάφεραν να γυρίσουν τη στρατιωτική έκβαση υπέρ τους. Το 1922 η Ρωσική Σοβιετική Δημοκρατία αποτέλεσε το επίκεντρο της Ένωσης Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών (ΕΣΣΔ), μιας ομοσπονδίας δεκαέξι δημοκρατιών που είχαν σχηματιστεί στα εδάφη της πρώην αυτοκρατορίας και πλέον βρισκόνταν υπό την ηγεσία των μπολσεβίκων. Οι οπαδοί του Λένιν, που τώρα αποκαλούνταν κομμουνιστές, κέρδισαν τον πόλεμο έχοντας βρει πραγματικά ερείσματα στον λαό, καθώς η πλειονότητα δεν επιθυμούσε να επιστρέψει στο παλιό αναξιόπιστο αυτοκρατορικό κράτος. Οι φιλελεύθεροι και οι σοσιαλιστές, που είχαν παράσχει πολλούς ηγέτες στην πάλη ενάντια στο πραξικόπημα του Λένιν, ήταν αναγκασμένοι να εξαρτώνται από τους τσαρικούς αξιωματικούς για στρατιωτική υποστήριξη, γεγονός που τους είχε υποβιβάσει πολύ στα μάτια του λαού.

Η άνοδος των μπολσεβίκων στην εξουσία τρομοκράτησε τις ελίτ των χωρών που είχαν υπάρξει σύμμαχοι της Ρωσίας στον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο. Γι' αυτούς, οι μπολσεβίκοι αποτελούσαν τον απόλυτο εφιάλτη: Όχι μόνο ο Λένιν τερμάτισε τον πόλεμο της Ρωσίας ενάντια στη Γερμανία, αλλά διακήρυξε ως υπέρτατο στόχο του κράτους του την εξάπλωση της επανάστασης σε όλες τις ευρωπαϊκές χώρες, κατά προτίμηση διά της βίας, όπως συνέβη στο Πέτρογκραντ. Οι σύμμαχοι παρενέβησαν στον ρωσικό εμφύλιο πόλεμο για να βοηθήσουν αρχικά τους μη μπολσεβίκους που ήθελαν να συνεχίσουν να πολεμούν ενάντια στη Γερμανία και την Αυστροουγγαρία. Σύντομα ωστόσο οι παρεμβάσεις στράφηκαν ενάντια στο ίδιο το μπολσεβίκο καθεστώς και συνεχίστηκαν ακόμα και μετά το τέλος του πολέμου το 1918. Οι Ρώσοι προστατευόμενοι των συμμάχων ήταν όμως στρατιωτικά αναξιόπιστοι και πολιτικά αδύναμοι και οι παρεμβάσεις είχαν, ως εκ τούτου, μικρή μόνο επίδραση. Αυτό που όντως κατάφεραν ήταν να πείσουν όσους στρατολογούνταν στον αγώνα των μπολσεβίκων ότι ο καπιταλιστικός κόσμος, δοθείσης ευκαιρίας, δεν θα δίσταζε να χρησιμοποιήσει όπλα εναντίον τους. Το καθεστώς του Λένιν θα μπορούσε τώρα δικαίως να αυτοαποκαλείται ο υπερασπιστής της Ρωσίας έναντι των ξένων.

Το τέλος του πολέμου βρήκε τις Ηνωμένες Πολιτείες κύρια οικονομική και πολιτική δύναμη στον κόσμο, με πλεόνασμα πιστώσεων και βιομηχανικών προμηθειών και υπέρτατο ηθικό κύρος στην πολιτική σκηνή. Στο Διάγγελμα των Δεκατεσσάρων Σημείων, το οποίο περιέγραφε τους αμερικανικούς πολεμικούς στόχους και τους όρους της ειρήνης, ο πρόεδρος Γουίλσον διακήρυξε ότι οι Ηνωμένες Πολιτείες αγωνίστηκαν για έναν δίκαιο κόσμο και όχι απλώς για εθνικό πλεονέκτημα. Ως κράτος βασισμένο σε ιδέες και αρχές, οι ΗΠΑ υπερείχαν των απλών εθνών-κρατών. Ο πρόεδρος πίστευε ότι όλα τα κυρίαρχα κράτη είχαν το δικαίωμα της αυτοδιοίκησης και της συμμετοχής σε μια νέα παγκόσμια οργάνωση, την Κοινωνία των Εθνών. Όταν οι Ηνωμένες Πολιτείες παρενέβησαν εναντίον των μπολσεβίκων στη Ρωσία το 1918, ισχυρίστηκαν ότι το έπρατταν επειδή «μια τέτοια βοήθεια θα γινόταν δεκτή από τους Ρώσους με σκοπό την οργάνωση της δικής τους αυτοάμυνας».⁵ Στην πραγματικότητα, οι αμερικανικές ελίτ ήταν τόσο πανικόβλητες από την ηγεσία του Λένιν όσο και οι Ευρωπαίοι. Πλέον οι αναφορές του τύπου ή του Κογκρέσου στους κομμουνιστές σπάνια δεν περιελάμβαναν όρους όπως «δολοφόνοι» ή «άγριοι». Ο Γουίλσον, όντας πιο ψύχραιμος, αντιμετώπιζε τους Σοβιετικούς ως μια μορφή διεθνισμού ανταγωνιστική προς τη δική του.

Όπως ακριβώς η ΕΣΣΔ θα αναγκαζόταν τη δεκαετία του 1920 να εγκαταλείψει την προσδοκία μιας άμεσης επανάστασης στην Ευρώπη, έτσι και οι Ηνωμένες Πολιτείες σύντομα θα εγκατέλειπαν το όνειρο του Γουίλσον να αναδιατάξει την Ευρώπη μέσω της Κοινωνίας των Εθνών. Η Αμερική κατηγορήθηκε εσφαλμένα για απομονωτισμό κατά τις δεκαετίες του 1920 και του 1930. Στην πραγματικότητα, την περίοδο αυτή περισσότεροι Αμερικανοί από ποτέ άλλοτε ταξίδεψαν στο εξωτερικό, στην Ευρώπη και αλλού. Η πολιτιστική ανταλλαγή και η ανταλλαγή αγαθών και υπηρεσιών μεταξύ της Αμερικής και του υπόλοιπου κόσμου αυξήθηκε κατακόρυφα. Στην Ευρώπη, την Ασία και τη Λατινική Αμερική, τα αμερικανικά καταναλωτικά προϊόντα ήταν εξαιρετικά δημοφιλή: τα αυτοκίνητα, τα πλυντήρια, οι ηλεκτρικές σκούπες, τα ραδιόφωνα και τα κινηματογραφικά φιλμ συνέβαλαν πολύ πιο καιρία στη μεταμόρφωση των οικογενειών και των κοινωνιών από ό,τι τα περισσότερα πολιτικά σχέδια. Ακόμα και σε μια εποχή που οι υψηλοί δασμοί και οι περιορισμοί στις εισαγωγές κυριαρχούσαν, το εξωτερικό εμπόριο και οι επενδύσεις των ΗΠΑ γνώριζαν ραγδαία αύξηση. Από τη δεκαετία του 1920, το οικονομικό κέντρο του κόσμου μεταφέρθηκε από τη Μεγάλη Βρετανία στις Ηνωμένες Πολιτείες, από το Λονδίνο στη Γουόλ Στριτ.

Αυτή η αυξημένη αμερικανική επιρροή δεν υπήρξε πουθενά τόσο εντυπωσιακή όσο στην Ευρώπη. Για αιώνες οι ευρωπαϊκές ελίτ καθόριζαν τις παγκόσμιες προτιμήσεις. Στη Ρωσία, την Αμερική και τον αποικισμένο κόσμο, κυριαρχούσε το ιδεώδες του Άγγλου τζέντλεμαν ή του πεφωτισμένου Γάλλου φιλοσόφου. Όμως, στα χρόνια του Μεσοπολέμου, η Αμερική έφερε την αλλαγή στην Ευρώπη με τρόπους που κανείς δεν μπορούσε να προβλέψει πριν από τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο. Ο αμερικανικός τρόπος άσκησης της επιχειρηματικής δραστηριότητας αντικατέ-

στησε τις παλιές ευρωπαϊκές παραδόσεις, τόσο σε κρίσιμα θέματα όπως οι μορφές διαχείρισης και οι μέθοδοι λογιστικής όσο –αν και πιο βαθμιαία– και στις επενδυτικές αρχές. Στα εργοστάσια, η γραμμή παραγωγής, όπως την εμπνεύστηκε και την εφάρμοσε ο Χένρυ Φορντ στο Ντιτρόιτ, αντικειμενικοποίησε την εργασιακή απόδοση και συνέδεσε τον άνθρωπο με τη μηχανή. Ο φορντισμός, δηλαδή ο συγχρονισμός, η ακρίβεια και η εξειδίκευση στην παραγωγή, εξαπλώθηκε και σε άλλους τομείς της ζωής και η τεχνολογική προσέγγιση της οργάνωσης υιοθετήθηκε όχι μόνο από τους Δυτικοευρωπαίους φιλελεύθερους, αλλά και από τους φασίστες, τους ναζιστές και τους Σοβιετικούς κομμουνιστές.⁶ Αλλά η αμερικανοποίηση της Ευρώπης δεν περιορίστηκε μόνο στην εφαρμογή της γραμμής παραγωγής. Σταδιακά, άλλαζαν επίσης οι συμπεριφορές και τα πρότυπα. Η έννοια του να έχει κανείς μια εργασία με τακτικό ωράριο και τακτική αμοιβή ήταν ξένη για τους περισσότερους Ευρωπαίους στις αρχές του αιώνα. Ακόμη και για εκείνους που εργάζονταν στη βιομηχανία, ίσχυαν πιο παλιά, πατερναλιστικά ήθη και κανόνες που καθορίζονταν από τις συντεχνίες ή διάφορες τοπικές οργανώσεις. Οι αριστοκράτες φυσικά δεν είχαν ποτέ μια θέση εργασίας, αλλά το ίδιο ίσχυε και για τους αγρότες και τους εργάτες τους οποίους διαφέντευαν. Υπό αυτή την έννοια, η αλλαγή στην Ευρώπη είχε ξεκινήσει εδώ και καιρό. Η αμερικανοποίηση όμως που επικράτησε μετά το 1918 προσδιόρισε και τη στροφή της αγοράς προς μια οικονομία με διακριτά αμερικανικά χαρακτηριστικά.

Η ταχεία αλλαγή και οι επιπτώσεις που προκάλεσε ο πόλεμος δημιούργησαν ένα ασυνήθιστο κλίμα φόβου μεταξύ πολλών ανθρώπων στην Ευρώπη και αλλού. Ο μεγαλύτερος και πιο καταστροφικός φόβος ήταν αυτός της ατομικής ή εθνικής ταπείνωσης και της απόλυτης οικονομικής εξαθλίωσης, καθώς κυριαρχούσε η πεποίθηση πως ριζοσπάστες, Εβραίοι, καπιταλιστές, κομμουνιστές, ή ακόμα και γειτονικά κράτη, επιχειρούσαν να εκμεταλλευτούν όσους είχαν ήδη υποστεί τον Μεγάλο Πόλεμο και τις συνέπειές του και είχαν θυσιαστεί. Στην Ευρώπη ο φόβος οδήγησε σε εθνικιστικά αυταρχικά κινήματα, όπως ο φασισμός και ο ναζισμός. Ταυτόχρονα όμως δημιούργησε και νέες μορφές αντεπαναστατικής σκέψης που επικεντρώθηκαν στην απειλή την οποία συνιστούσε ο κομμουνισμός και η Ρωσική Επανάσταση για τη θρησκεία, την ατομική ελευθερία και την κοινωνική πρόοδο μέσω της αυτοβελτίωσης. Στις Ηνωμένες Πολιτείες, η Κόκκινη Απειλή του 1919-20 οδήγησε σε συλλήψεις και απελάσεις ύποπτων ριζοσπαστών, περιορισμούς στην ελευθερία του λόγου, ενώ παρασχέθηκε και ομοσπονδιακή βοήθεια στους εργοδότες, προκειμένου να σπάσουν τις απεργίες και τις διαμαρτυρίες των εργαζομένων. Το 1920, ο δήμαρχος του Σιάτλ, Όλι Χάνσον, συνόφισε την απειλή:

Με τον συνδικαλισμό –και το νεότερο τέκνο του, τον μπολσεβικισμό– ευδοκίμούν οι φόννοι, οι βιασμοί, οι λεηλασίες, οι εμπρησμοί, ο ελεύθερος έρωτας, η φτώχεια, η στέρηση, η λιμοκτονία, η βρομιά, η δουλεία, ο αυταρχισμός, η καταπίεση, η θλίψη και η κόλαση επί γης. Είναι μια ταξική διακυβέρνηση ανίκα-

νων, ακατάλληλων, απαίδευτων. Αποβράσματα, κατακάθια, σκληροί και αποτυχημένοι. Η ελευθερία εξαφανίζεται, μεταναστεύει, η καθολική ψηφοφορία καταργείται, η πρόοδος παύει, ο ανδρισμός και η θηλυκότητα καταστρέφονται, η ευπρέπεια και τα χρηστά ήθη απεμπολούνται και μια στρατιωτική μειονότητα, σημαντική μόνο μέσα στην έπαρσή της, μετενσαρκώνει κάτω από τη δικτατορία του προλεταριάτου μια τυραννία πολύ ισχυρότερη απ' οτιδήποτε παρόμοιο υπήρξε ποτέ κάτω από τσάρο, αυτοκράτορα ή ηγεμόνα.⁷

Στις Ηνωμένες Πολιτείες και τη Βρετανία, ο φιλελευθερισμός οδηγήθηκε σε σχίσμα υπό την πίεση του πολέμου και των ριζοσπαστικών προκλήσεων. Ακολουθώντας παρόμοια τροπή με αυτήν που πήραν οι εξελίξεις μετά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο, πολλοί φιλελεύθεροι ενώθηκαν με τους συντηρητικούς σε ένα κύμα αντεπαναστατικού ακτιβισμού. Το 1920, ο Γουίνστον Τσόρτσιλ, φιλελεύθερο ακόμα μέλος του κοινοβουλίου, έλεγε: «Σε κάθε πόλη υπάρχουν μικρές ομάδες πρόθυμων ανδρών και γυναικών, που με αδηφάγα μάτια εξετάζουν την παραμικρή πιθανότητα να υπάρξει μια γενική ανατροπή, ελπίζοντας να επωφεληθούν από τη σύγχυση, και αυτοί οι κακοποιοί τροφοδοτούνται από χρήματα των μπολσεβίκων. [...] Ασκούν αδιάκοπη προσπάθεια διάδοσης των δογμάτων του κομμουνισμού, κηρύσσοντας βίαιη επανάσταση, υποδαυλίζοντας τη δυσαρέσκεια, με σκοπό να μας μολύνουν με τη νόσο τους».⁸ Μόνο λίγοι φιλελεύθεροι παρέμεναν σκεπτικιστές. Ο φιλόσοφος Μπέρτραντ Ράσσελ επέκρινε τις μεθόδους που χρησιμοποίησαν οι μπολσεβίκοι, ταυτόχρονα όμως πίστευε ότι «ο ηρωισμός της Ρωσίας τροφοδοτούσε τις ελπίδες των ανθρώπων».⁹ Για τον Ράσσελ, η δυνατότητα για έναν καλύτερο κόσμο, που εξέφραζε τα πρώτα χρόνια η Ρωσική Επανάσταση, εξηγούσε εν πολλοίς την ελκυστικότητά της.

Στα χρόνια του Μεσοπολέμου, ένα αίσθημα τεράστιας προδοσίας πλανιόταν στην ατμόσφαιρα. Αντί για την καλή ζωή που είχαν υποσχεθεί στους πολίτες, οι ελίτ των χωρών τους τους είχαν δώσει πόλεμο. Αντί για αυξημένες ευκαιρίες, τους έδωσαν ανεργία και περισσότερη εκμετάλλευση. Στις αποικίες πολλοί τοπικοί ηγέτες διαπίστωναν ότι ο πόλεμος και οι επακόλουθες οικονομικές κρίσεις είχαν καταδείξει πως οι Ευρωπαίοι ενδιαφέρονται μόνο για τις μητροπόλεις τους και όχι για την πρόοδο των ανθρώπων που ηγεμόνευαν. Ως εκ τούτου, ο σοβιετικός κομμουνισμός εμφανιζόταν ως βιώσιμη εναλλακτική λύση στον πόλεμο, τη φτώχεια και την καταπίεση. Ο νέος Κομμουνιστικός Διεθνής Οργανισμός (η Τρίτη Διεθνής ή Κομιντέρν), που ιδρύθηκε από τον Λένιν το 1919, συγκέντρωνε στις τάξεις του τα ολοκαίνουρια κομμουνιστικά κόμματα πολλών χωρών που είχαν δομηθεί σύμφωνα με το μπολσεβίκικο πρότυπο. Ταυτόχρονα όμως προσδιόριζε τα εθνικά κομμουνιστικά κόμματα απλώς ως παραρτήματα της Κομιντέρν, υπό την ισχυρή, κεντρική, σοβιετική ηγεσία. Ο Χο Τσι Μιν, ο Βιετναμέζος ανταποικιακός ακτιβιστής που τελικά θα ηγούνταν του Βόρειου Βιετνάμ, έγραφε: «Αρχικά, ο πατριωτισμός, όχι ακόμα ο κομμουνισμός, ήταν αυτός που με οδήγησε να εμπιστευτώ τον Λένιν,

την Τρίτη Διεθνή. Βήμα βήμα, στη διάρκεια του αγώνα, μελετώντας τον μαρξισμό-λενινισμό και παράλληλα με τη συμμετοχή μου σε πρακτικές δραστηριότητες, αντιλήφθηκα σταδιακά το γεγονός ότι μόνο ο σοσιαλισμός και ο κομμουνισμός μπορούν να απελευθερώσουν τα καταπιεσμένα έθνη και τους εργαζομένους σε όλο τον κόσμο από τη σκλαβιά». ¹⁰ Τη φωνή της κομμουνιστικής επανάστασης εξέφραζε ο Νορβηγός ποιητής Ρούντολφ Νίλσεν, που προσκαλούσε τις απανταχού «φλεγόμενες καρδιές»:

*Ναι, δώσε μου τους καλύτερους ανάμεσά σας κι εγώ θα σου τα δώσω όλα.
Κανείς δεν μπορεί να ξέρει, μέχρι η νίκη να είναι δική μου,
πόσα θα πέσουν στους ώμους μας.
Ίσως σημαίνει πως θα σώσουμε τη γη μας.
Στους καλύτερους απευθύνεται η πρόσκλησή μου.*¹¹

Το κάλεσμα της Κομιντέρν βρήκε απήχηση σε έναν κόσμο που είχε κουραστεί από τον πόλεμο και την αποικιοκρατική καταπίεση. Τα περισσότερα κομμουνιστικά κόμματα ξεκίνησαν ως μικροί σχηματισμοί που έκαναν συμμαχίες με άλλα, μεγαλύτερα κινήματα. Για παράδειγμα, το Κινεζικό Κομμουνιστικό Κόμμα (ΚΚΚ), το οποίο ιδρύθηκε το 1921, συνεργάστηκε με το Κουομιντάνγκ, το Εθνικό Λαϊκό Κόμμα, μια πολύ μεγαλύτερη εθνικιστική ομάδα που ιδρύθηκε το 1919 από τον ιατρό και επαναστάτη Σουν Γιατ-Σεν. Στο Ιράν, στο βόρειο τμήμα του οποίου εγκαθιδρύθηκε το 1920 μια βραχύβια σοβιετική δημοκρατία, το Κομμουνιστικό Κόμμα αναγκάστηκε να περάσει στην παρανομία, με τα μέλη του να επικεντρώνονται στην ίδρυση συνδικάτων και αστικών οργανώσεων. Στη Νότια Αφρική, το Κομμουνιστικό Κόμμα, που ιδρύθηκε επίσης το 1921, απηύθυνε έκκληση «σε όλους τους εργάτες της Νότιας Αφρικής, οργανωμένους και ανοργάνωτους, λευκούς και μαύρους, να συμμετάσχουν στην προώθηση της ανατροπής του καπιταλιστικού συστήματος και της παράνομης συμπεριφοράς της καπιταλιστικής τάξης και στη δημιουργία μιας Κοινοπολιτείας Εργαζομένων από όλο τον κόσμο». ¹² Αργότερα, δραστηριοποιήθηκε στο πλαίσιο του Αφρικανικού Εθνικού Κογκρέσου (African National Congress - ANC) παράγοντας πολλές από τις ηγετικές φυσιογνωμίες στον αγώνα κατά του apartheid. Η Κομιντέρν συνέδεσε όλα αυτά τα κόμματα και, σταδιακά, βοήθησε να μετατραπούν σε όργανα της σοβιετικής εξωτερικής πολιτικής. Αλλά η επιρροή της Κομμουνιστικής Διεθνούς δεν περιοριζόταν μόνο στα κομμουνιστικά κόμματα. Για παράδειγμα, το πρώτο παγκόσμιο αντιιμπεριαλιστικό κίνημα, η Ένωση Ενάντια στον Ιμπεριαλισμό, που δημιουργήθηκε στις Βρυξέλλες το 1927, χρηματοδοτήθηκε και οργανώθηκε κυρίως από την Κομιντέρν.

Ενώ οι ονειροπόλοι ονειρεύονταν μια κομμουνιστική επανάσταση που θα έσωζε τον κόσμο, ο Λένιν και οι διάδοχοί του άρχιζαν να οικοδομούν τον σοσιαλισμό στο νέο τους κράτος. Αλλά τα σχέδια πήγαν σχεδόν αμέσως στραβά. Η οικονομία κατέρρευσε, καθώς ανεκπαίδευτοι πολιτικοί έπαιρναν τη θέση των πλούσιων και

μορφωμένων ανθρώπων που εγκατέλειπαν το κομμουνιστικό καθεστώς. Ταυτόχρονα, ο εμφύλιος πόλεμος, ο πόλεμος κατά της ξένης παρέμβασης και οι αιματηρές εισβολές της σοβιετικής εξουσίας σε τμήματα της πρώην Ρωσικής Αυτοκρατορίας που είχαν διακηρύξει την ανεξαρτησία τους στοίχιζαν ακριβώς στο καθεστώς, που μέχρι το 1920 είχε υποχρεωθεί να δημεύει τρόφιμα από αγρότες για να τα μεταφέρει στους εργαζομένους στις πόλεις. Η απόφαση του Λένιν το επόμενο έτος να δοκιμάσει την εφαρμογή κινήτρων της αγοράς προκειμένου να επιτύχει την επανεκκίνηση της οικονομίας, η λεγόμενη Νέα Οικονομική Πολιτική (New Economic Policy - NEP), δεν ήταν τίποτα παραπάνω από ένα τακτικιστικό τέχνασμα και καταργήθηκε μόλις έφερε άμεσα αποτελέσματα. Η χειρότερη στιγμή των κομμουνιστών υπήρξε ο δαπανηρός και άσχημος πόλεμος εναντίον της Πολωνίας, κατά τον οποίο η ΕΣΣΔ έχασε πολλά εδάφη που αποτελούσαν μέρος της Ρωσικής Αυτοκρατορίας από το νέο πολωνικό κράτος. Η πολωνική νίκη ματαίωσε τη σοβιετική επίθεση στις Βαλτικές Δημοκρατίες της Λιθουανίας, της Λεττονίας και της Εσθονίας, οι οποίες πλέον εδραίωναν την ανεξαρτησία τους.

Για τους Σοβιετικούς ηγέτες, η αποτυχία της επανάστασης σε άλλα μέρη της Ευρώπης ήταν πολύ χειρότερη από τις εδαφικές απώλειες που είχε υποστεί το σοβιετικό κράτος. Η βασική ιδέα πίσω από την κατάληψη της εξουσίας από τον Λένιν, το 1917, ήταν ότι σύντομα την επανάστασή του θα την ακολουθούσαν άλλοι, σε πιο προηγμένα κοινωνικά και τεχνολογικά σημεία της Ευρώπης. Μαζί θα σχημάτιζαν μια πανηπειρωτική Σοβιετική Ένωση που μέσω της ευρωπαϊκής τεχνολογίας και των ρωσικών πόρων, συμπεριλαμβανομένης και της επαναστατικής πειθαρχίας, θα μπορούσε να επιτύχει ένα υψηλότερο στάδιο νεωτερικότητας. Όμως, πουθενά αλλού δεν θα ξεσπούσαν επιτυχείς επαναστάσεις. Στο Βερολίνο, η εξέγερση των αριστερών σοσιαλιστών συνετρίβη, τον Ιανουάριο του 1919, και οι ηγέτες τους –μεταξύ των οποίων και ο Καρλ Λίμπκνεχτ– δολοφονήθηκαν. Η Βαυαρική Σοβιετική Δημοκρατία κράτησε μόλις είκοσι επτά ημέρες, προτού ηττηθεί τον Μάιο του 1919 από τα απομεινάρια του γερμανικού στρατού στους δρόμους του Μονάχου. Στην Ουγγαρία, το κέντρο του ανατολικού τμήματος της πρώην Αυστροουγγρικής Αυτοκρατορίας, οι κομμουνιστές άντεξαν περισσότερο. Αλλά τον Αύγουστο του 1919 η Ουγγρική Σοβιετική Δημοκρατία νικήθηκε κατά κράτος από τα εισβάλλοντα ρουμανικά στρατεύματα, που υποστήριζαν η Γαλλία και η Βρετανία. Απορροφημένη από τον δικό της εμφύλιο πόλεμο, η ΕΣΣΔ δεν μπορούσε να κάνει τίποτα για να βοηθήσει. Έως τις αρχές της δεκαετίας του 1920, ήταν πλέον σαφές ότι τη Ρωσική Επανάσταση δεν θα ακολουθούσαν άλλες κομμουνιστικές επαναστάσεις, τουλάχιστον σύντομα. Αλλά η βαθιά έχθρα των νικητριών δυνάμεων ενάντια στη Σοβιετική Ένωση θα παρέμενε. Οι προοπτικές διαγράφονταν ζοφερές για τους νέους ηγέτες της Μόσχας.

Οι κομμουνιστές κατάφεραν ωστόσο να σταθεροποιήσουν σταδιακά τη σοβιετική κυβέρνηση, αν και σε διαφορετική μορφή από αυτήν που είχαν αρχικά στο μυαλό τους. Μετά τον θάνατο του Λένιν το 1924, επικεφαλής της κομματικής ορ-

γάνωσης τέθηκε ο Γεωργιανός κομμουνιστής Ιωσήφ Τζουγκασβίλι, ο αυτοαποκαλούμενος Στάλιν, «άνθρωπος από ατσάλι». Γεννημένος το 1878 σε μια μικρή πόλη στην αγροτική Γεωργία, ο Στάλιν έλαβε ελάχιστη εγκύκλια εκπαίδευση. Από την ηλικία των είκοσι ενός, εργάστηκε για τον Λένιν και το κόμμα του, με εξειδίκευση στις πιο επικίνδυνες εργασίες, όπως ληστείες τραπεζών και περιστασιακές δολοφονίες. Μέχρι το 1922, ο Στάλιν είχε γίνει γενικός γραμματέας του Κομμουνιστικού Κόμματος, δηλαδή αρχηγός της κεντρικής διοίκησης του κόμματος. Έξι χρόνια αργότερα, είχε νικήσει όλους τους πολιτικούς αντιπάλους του, έχοντας πλέον καταστεί αδιαμφισβήτητος ηγέτης του κόμματος και του σοβιετικού κράτους. Με αυτόν τον τρόπο, ο Στάλιν και οι οπαδοί του πιθανώς έσωσαν την κυβέρνηση που εκπροσωπούσαν. Πώς το έκαναν αυτό; Καταρχάς, μπορούσαν να βασιστούν στους άφθονους φυσικούς και ανθρώπινους πόρους της πρώην αυτοκρατορίας, έχοντας στη διάθεσή τους και την ικανότητα του Κομμουνιστικού Κόμματος να οργανώσει τη χρήση των πόρων αυτών. Επιπλέον, εφάρμοσαν κεντρική εξουσία και οικονομικό και κοινωνικό σχεδιασμό για μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα. Και, τέλος, χρησιμοποίησαν βία έναντι των εχθρών τους, πραγματικών και φανταστικών. Ο στόχος του Στάλιν ήταν μια ολοκληρωτική κοινωνία, στην οποία όλοι θα ακολουθούσαν μια βούληση και ένα σύνολο στόχων για την επίτευξη του σοσιαλιστικού οικοδομήματος. Και, παρόλο που δεν κατάφερε ποτέ εντελώς να οικοδομήσει μια τέτοια κοινωνία, το κράτος που είχε για ηγέτη του τον Στάλιν φάνταζε ως μια εντυπωσιακή μηχανή στα μάτια τόσο των φίλων όσο και των εχθρών.

Το ανθρώπινο κόστος της οικοδόμησης του κράτους του Στάλιν υπήρξε τεράστιο. Ο Λένιν είχε πρώτος θέσει το αιματηρό παράδειγμα εκτελώντας τουλάχιστον εκατό χιλιάδες άτομα χωρίς καμία δικαστική διαδικασία.¹³ Οι περισσότεροι σκοτώθηκαν απλώς και μόνο επειδή ήταν «ταξικοί εχθροί» ή εργάζονταν για το παλιό καθεστώς. Ο Λένιν είχε επίσης θεσπίσει τη μονοκομματική δικτατορία και τη μισαλλοδοξία έναντι οποιασδήποτε αντιπολίτευσης. Όμως, ο Στάλιν, ο άνθρωπος που οι στενότεροι συνεργάτες του ονόμασαν *vozhd*, δηλαδή το αφεντικό, εκτόξευσε αυτές τις δολοφονικές και αντιδημοκρατικές αρχές σε επίπεδα γενοκτονίας. Οι εκστρατείες εναντίον του Τρότσκι και εκείνων που τον υποστήριξαν στην εσωκομματική διαμάχη μετά τον θάνατο του Λένιν έθεσαν τη βάση των διώξεων στα τέλη της δεκαετίας του 1920. Ακολούθησε η τρομερή εκστρατεία ενάντια στους κουλάκους, πλούσιους αγρότες, με σκοπό να τους εξοντώσουν ως τάξη και έτσι να διευκολύνουν τη μεταφορά όλων των εκτάσεων γης σε δημόσια χέρια. Στη δεκαετία του 1930, εκατομμύρια αθώοι Σοβιετικοί πολίτες συνελήφθησαν, φυλακίστηκαν, απελάθηκαν ή δολοφονήθηκαν. Είναι δύσκολο να υπάρξει εκτίμηση για τον συνολικό αριθμό των πληγέντων. Τουλάχιστον δέκα εκατομμύρια Σοβιετικοί δολοφονήθηκαν από το καθεστώς του Στάλιν από τα τέλη της δεκαετίας του 1920 μέχρι και τον θάνατό του το 1953. Είκοσι τρία εκατομμύρια φυλακίστηκαν ή απελάθηκαν. Επιπλέον, τουλάχιστον τρία εκατομμύρια πέθαναν στον ουκρανικό λιμό, τον οποίο το καθεστώς έκανε πολλά για να τον προκαλέσει και τίποτα για να τον αποτρέψει.

Οι σφαγές και οι εκτελέσεις των Πολωνών, των Καρελίων και των βαλτικών λαών ή των λαών του Καυκάσου είναι αδύνατον να εκτιμηθούν σε αριθμούς, αλλά δικαίως χαρακτηρίζονται γενοκτονίες. Το σοβιετικό καθεστώς υπό τον Στάλιν υπήρξε βάνανσο τόσο προς τον λαό του όσο και απέναντι σε άλλους λαούς, με τρόπους που δεν συνέβαλαν στην οικονομική ανάπτυξη που καταγραφόταν.

Πώς ήταν δυνατόν το σοβιετικό σύστημα, βασισμένο στην τρομοκρατία και την υποταγή, να ελκύει τόσους πολλούς ανθρώπους ανά την υφήλιο; Η μεγάλη οικονομική ύφεση παρείχε αυτή τη δυνατότητα. Αν ο καπιταλισμός δεν τα είχε πάει τόσο άσχημα, ο κομμουνισμός δεν θα είχε κερδίσει την αποδοχή τόσο μεγάλου αριθμού αφοσιωμένων και ευφώνων ανθρώπων σε όλο τον κόσμο. Στα μάτια πολλών, ο καπιταλισμός είχε ήδη προκαλέσει πόλεμο και αποικιοκρατική υποδούλωση. Μετά τη συντριβή της χρηματιστηριακής αγοράς το 1929, προκάλεσε και φτώχεια, ακόμη και στις πιο προηγμένες βιομηχανικές οικονομίες. Ούτε οι Σοβιετικοί τα είχαν πάει τόσο καλά, τουλάχιστον μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1920, παρ' όλα αυτά το καθεστώς κατάφερε να επιβιώνει. Τη δεκαετία του 1930 όμως ο παγκόσμιος καπιταλισμός φαινόταν αποφασισμένος να οδηγηθεί στην αυτοκαταστροφή. Τα τρία πρώτα χρόνια μετά τη συντριβή, το παγκόσμιο ΑΕΠ υποχώρησε κατά περίπου 15% και στη συνέχεια παρέμεινε στάσιμο. Ο καπιταλισμός συνολικά κατέγραφε μια εξαιρετικά κακή πορεία κατά το πρώτο μισό του 20ού αιώνα. Ήταν λοιπόν εύκολο για την παγκόσμια κοινή γνώμη να ξεσηκωθεί εναντίον του και υπέρ των ιδανικών της κοινωνικής δικαιοσύνης και της υπεράσπισης των τοπικών κοινοτήτων, ακόμη και όταν αυτές οι αξίες εκπροσωπούσαν από κακοποιούς και δολοφόνους.

Η Σοβιετική Ένωση δεν ήταν ο μόνος κολεκτιβιστικός αμφισβητίας του φιλελεύθερου καπιταλισμού κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου. Στην Ιταλία, οι φασίστες, με επικεφαλής τον Μπενίτο Μουσολίνι, υποστήριζαν ότι ο συνδυασμός εθνικισμού και σοσιαλισμού που πρόσβευαν αποτελούσε τη μόνη διέξοδο. Στο Μόναχο το 1923, μόλις τέσσερα χρόνια μετά την ήττα της Βαυαρικής Σοβιετικής Δημοκρατίας, ένας νεαρός, ο Γερμανός εξτρεμιστής Αδόλφος Χίτλερ, προσπάθησε να αρπάξει την εξουσία για λογαριασμό του Ναζιστικού Κόμματος. Ο Χίτλερ απέτυχε αρχικά, αλλά το κόμμα του βασίστηκε στον ακραίο εθνικισμό, στον αντικαπιταλισμό και στον αντισημιτισμό, για να παρουσιάσει μια εναλλακτική λύση και στη φιλελεύθερη Δημοκρατία της Βαϊμάρης και στους κομμουνιστές αμφισβητίες της. Στις εκλογές του 1928, οι ναζί έλαβαν και πάλι λιγότερο από το 3% των ψήφων. Μετά την παγκόσμια οικονομική κρίση που έπληξε τη Γερμανία, με 40% ανεργία και τον πληθωρισμό να καλπάζει, οι ναζί έλαβαν το 1930 το 18% και δύο χρόνια αργότερα το 37% των ψήφων, γεγονός που τους καθιστούσε το μεγαλύτερο κόμμα στη χώρα. Ο Χίτλερ ανέλαβε τη διακυβέρνηση το 1933 και μετέτρεψε τη χώρα σε μονοκομματικό κράτος, όπως η Σοβιετική Ένωση και η Ιταλία. Μια σειρά ανατολικοευρωπαϊκών, ασιατικών και λατινοαμερικανικών χωρών μετατράπηκαν επίσης σε μονοκομματικές δικτατορίες. Μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1930,

φαινόταν πως όχι μόνο ο καπιταλισμός αλλά και ο πολιτικός πλουραλισμός ήταν ήδη νεκρός ή αργοπέθαινε παντού στον κόσμο, εκτός από τη Βρετανία και τις κτήσεις της και τις Ηνωμένες Πολιτείες.

Τα νέα μονοκομματικά κράτη αποτελούσαν κολεκτιβιστική πρόκληση στα καπιταλιστικά ιδεώδη. Παρότι μοιράζονταν την περιφρόνηση για την ατομική ελευθερία, τις δημοκρατικές πρακτικές, την αστική τάξη και τα σοσιαλδημοκρατικά μαζικά κόμματα, το κάθε κράτος θεώρησε το άλλο τον χειρότερο εχθρό του, όχι μόνο επειδή καθένα από αυτά φιλοδοξούσε να εξοντώσει οποιαδήποτε αντίπαλη ιδεολογία αναπτυσσόταν στο έδαφός του, αλλά και επειδή, για τα περισσότερα, ο εθνικισμός τους είχε κατασκευαστεί κατ' αντιδιαστολή προς τον εθνικισμό των γειτόνων τους. Μόνη εξαίρεση αποτέλεσε η Σοβιετική Ένωση, η οποία υπό την ηγεσία του Στάλιν έχτισε μια ιδιόρρυθμη μορφή εθνικής ταυτότητας, εξιδανικεύοντας το σοβιετικό κράτος ως φυσική «πατρίδα» των απανταχού εργαζομένων, χρησιμοποιώντας όμως ταυτόχρονα και τα σύμβολα του ρωσικού παρελθόντος προκειμένου να κερδίσει εσωτερική υποστήριξη. Ο κομμουνισμός ήταν ριζικά διαφορετικός από τη φασιστική και τη ναζιστική ιδεολογία υπό αυτή την έννοια: Αν και ο Στάλιν έδινε εμφανώς προτεραιότητα στο σοβιετικό κράτος, η κομμουνιστική ιδεολογία ήταν διεθνιστική και όχι εθνικιστική. Ήταν αυταρχική και αδίστακτη, κάνοντας παράλληλα έκκληση για παγκόσμια αλληλεγγύη και κοινωνική δικαιοσύνη. Οι κομμουνιστές στην Ευρώπη και αλλού συγκαταλέγονταν συχνά μεταξύ των πιο γενναίων και ανιδιοτελών αντιπάλων των φασιστικών δικτατοριών των χωρών τους, αλλά την ίδια στιγμή αρνούνταν να ταχθούν εναντίον της καταπίεσης στην ΕΣΣΔ του Στάλιν.

Καθώς ο ναζισμός και ο φασισμός ισχυροποιούνταν, οι κομμουνιστές του Στάλιν εμπόδιζαν τις οργανώσεις της εργατικής τάξης να ενωθούν για να τους αντισταθούν. Από το 1928 έως το 1935, η Κομιντέρν χαρακτήριζε τους σοσιαλιστές και τους σοσιαλδημοκράτες «σοσιαλφασίστες», λέγοντας σε όλους τους εργαζομένους ότι δεν υπήρχε καμία πραγματική διαφορά μεταξύ του Αδόλφου Χίτλερ και Γερμανών δημοκρατών, όπως ο φιλελεύθερος Γκούσταβ Στρέζεμαν ή ο σοσιαλδημοκράτης Χέρμαν Μύλλερ. Όσο παράλογη και αν ήταν αυτή η άποψη, οι περισσότεροι κομμουνιστές ήταν πρόθυμοι να την ακολουθήσουν. Νέοι Γερμανοί σοσιαλδημοκράτες, όπως ο Χέρμπερτ Φραμ (ο οποίος κατά τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου θα γινόταν καγκελάριος της Δυτικής Γερμανίας υπό το όνομα Βίλλυ Μπραντ), καταδίκαιζαν τις κομμουνιστικές επιθέσεις στα υπόλοιπα αριστερά κόμματα, προειδοποιώντας πως η τακτική αυτή βοηθούσε έμμεσα την άνοδο του Χίτλερ. Το Γερμανικό Κομμουνιστικό Κόμμα, το οποίο μέχρι το 1932 είχε τριακόσιες χιλιάδες μέλη και εκατό αντιπροσώπους στο Ράιχσταγκ, προσκολλήθηκε στις απόψεις του Στάλιν, όπως αυτές συνοφίζονταν από την Κομιντέρν: «Ο φασισμός είναι μια μαχητική οργάνωση της αστικής τάξης που εδράζεται στην ενεργή υποστήριξη της σοσιαλδημοκρατίας. Η σοσιαλδημοκρατία είναι αντικειμενικά η μετριοπαθής πτέρυγα του φασισμού».¹⁴

Καθώς οι διεθνείς εντάσεις αυξάνονταν στα μέσα της δεκαετίας του 1930, ο Στάλιν παγίωσε την κυριαρχία του στο Κομμουνιστικό Κόμμα και το σοβιετικό κράτος. Παρ' όλα αυτά, με το καχύποπτο μυαλό του έπεισε τον εαυτό του και τους άλλους ότι μεγάλης κλίμακας συνωμοσίες βρίσκονταν σε εξέλιξη με στόχο να υπονομεύσουν την κομμουνιστική εξουσία μέσα στην ΕΣΣΔ. Ο Στάλιν στράφηκε εναντίον όλων όσους θα μπορούσαν να φανούν απειλή γι' αυτόν. Η σύλληψη, η απέλαση ή η εκτέλεση όσων εκλαμβάνονταν ως ταξικοί εχθροί δεν ήταν, φυσικά, κάτι νέο στη Σοβιετική Ένωση. Όμως, η Μεγάλη Εκκαθάριση –όπως έγινε γνωστή– των τελών της δεκαετίας του 1930 στρεφόταν επίσης κατά μελών του Κομμουνιστικού Κόμματος. Μέχρι το 1937 κανείς δεν ήταν πλέον ασφαλής. Περίπου ένα εκατομμύριο άνθρωποι εκτελέστηκαν για εγκλήματα που, σε μεγάλο βαθμό, τα είχε εφεύρει το καθεστώς. Υπερπολλαπλάσιοι πέθαναν στη διάρκεια της δεκαετίας από εσκεμμένη ασιτία, υπερκόπωση στα στρατόπεδα εργασίας ή από παραμέληση και κακομεταχείριση κατά τη διάρκεια των απελάσεων. Μεταξύ των συλληφθέντων βρίσκονταν σχεδόν όλοι οι αρχικοί ηγέτες του μπολσεβίκικου κόμματος. Ήταν λες και η κυριαρχία του Στάλιν δεν θα μπορούσε να είναι ασφαλής, αν δεν εξοντώνονταν όλοι όσοι είχαν υπάρξει μάρτυρες της ανόδου του. Ο Νικολάι Μπουχάριν, ο αγαπημένος συνεργάτης του Λένιν, συνελήφθη και εκτελέστηκε το 1938. Αφού βασανίστηκε, ο Μπουχάριν συμφώνησε, προφανώς από μια διαστρεβλωμένη πίστη στο κόμμα στην ίδρυση του οποίου είχε και ο ίδιος συμβάλει, να υπογράψει ομολογία που γράφτηκε εν μέρει από τον ίδιο τον Στάλιν: «Είμαι ένοχος προδοσίας της σοσιαλιστικής πατρίδας, του πιο ειδεχθούς από όλα τα εγκλήματα, για την οργάνωση της εξέγερσης των κουλάκων, την προετοιμασία τρομοκρατικών πράξεων και για συμμετοχή σε μια υπόγεια, αντισοβιετική οργάνωση. [...] Η εξαιρετική βαρύτητα του εγκλήματος είναι προφανής, η πολιτική ευθύνη τεράστια, η νομική ευθύνη τέτοια που δικαιολογεί την επιβολή της αυστηρότερης ποινής. Η πιο αυστηρή ποινή θα είναι δικαιολογημένη, αφού η τιμωρία που αξίζει σε αυτόν που διαπράττει τέτοια εγκλήματα είναι να τον πυροβολήσουν δέκα φορές».¹⁵

Οι δίκες της Μόσχας δεν κατάφεραν να κλονίσουν την πίστη των απανταχού κομμουνιστών. Οι περισσότεροι πίστεψαν τον ισχυρισμό του Στάλιν πως είχε σώσει την ΕΣΣΔ από τις επιθέσεις των εχθρών της. Στον ισπανικό εμφύλιο πόλεμο, συγκεντρώθηκαν κομμουνιστές από όλο τον κόσμο για να βοηθήσουν στην καταπολέμηση των δυνάμεων του στρατηγού Φρανθίσκο Φράνκο. Με τη βοήθεια του Χίτλερ και του Μουσσολίνι, ο Φράνκο προσπαθούσε να ανατρέψει τη συνταγματική κυβέρνηση στην Ισπανία και να εγκαθιδρύσει φασιστική δικτατορία. Δεν προσέφεραν τη βοήθειά τους στην ισπανική κυβέρνηση μόνο οι κομμουνιστές βέβαιοι. Αναρχικοί, συνδικαλιστές και σοσιαλδημοκράτες έσπευσαν επίσης. Οι δημοκρατικές δυνάμεις αρνήθηκαν όμως να συμμετάσχουν και έτσι σύντομα οι δυνάμεις του Φράνκο προήλασαν προς τη Μαδρίτη. Την άνοιξη του 1939, η τελική αντίσταση συνεθλίβη. Όμως, πριν από αυτό, οι κομμουνιστές ήρθαν σε πλήρη ρήξη με τους υπόλοιπους διεθνιστές. Κατόπιν εντολών του Στάλιν, οι Σοβιετικοί σύμβουλοι,

πέραν της αναχαίτισης του Φράνκο, αφιέρωσαν πολύ χρόνο στο να οργανώσουν τους κομμουνιστές με στόχο να καταπολεμήσουν τους σοσιαλδημοκράτες, τους αναρχικούς και τους (θεωρούμενους) τροτσκιστές. Η εμπειρία του χαμένου πολέμου εναντίον του Φράνκο κατέστησε σαφή στους κομμουνιστές και τους σοσιαλδημοκράτες όλα αυτά που τους χώριζαν. Κατέστησε όμως επίσης σαφές ότι η Βρετανία, η Γαλλία και οι Ηνωμένες Πολιτείες ήταν απίθανο να αντισταθούν στον Χίτλερ, εκτός αν το επέβαλλαν ακραίες συνθήκες.

Το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1930 έχει δικαίως χαρακτηριστεί η εποχή του κατευνασμού. Η Βρετανία είχε χάσει τον ηγετικό της ρόλο και η ελίτ της δεν ήταν πρόθυμη να αντιταχθεί στην άνοδο της εξουσίας του Χίτλερ. Η Γαλλία ήταν στρατιωτικά αδύναμη και πολιτικά διχασμένη. Οι Ηνωμένες Πολιτείες δεν είχαν καμία διάθεση να εμπλακούν σε έναν ακόμα πόλεμο στην Ευρώπη. Ο Χίτλερ κατάρτιε πρώτα την Αυστρία (το 1938) και, στη συνέχεια, το δυτικό τμήμα της Τσεχοσλοβακίας (στις αρχές του 1939). Οι Βρετανοί, οι Γάλλοι και οι Αμερικανοί δεν έκαναν τίποτα για να τον σταματήσουν. Οι ηγέτες στις χώρες αυτές ήλπιζαν ότι οι εδαφικές απαιτήσεις του Χίτλερ είχαν ικανοποιηθεί, ενώ ορισμένοι περίμεναν πως θα ακολουθούσε πόλεμος μεταξύ Γερμανίας και Σοβιετικής Ένωσης. Πολλοί Βρετανοί συντηρητικοί δεν έβρισκαν καθόλου άσχημη την προοπτική οι δύο δικτατορίες να αλληλοσπαραχθούν. Ελάχιστοι έδιναν σημασία σε φωνές όπως αυτή του Γουίνστον Τσόρτσιλ, ο οποίος, παρά τον έμφυτο αντικομμουνισμό του, είχε συνειδητοποιήσει ότι μόνο η συνεργασία μεταξύ Γαλλίας, Βρετανίας και Σοβιετικής Ένωσης θα μπορούσε να σταματήσει την επέκταση του Χίτλερ. Οι απεγνωσμένες προσπάθειες του Στάλιν για την επίτευξη μιας συλλογικής συμφωνίας ασφαλείας με τις δυτικές δυνάμεις δεν κατέληξαν πουθενά.

Στη δεκαετία του 1930, η Βρετανία, η Γαλλία και οι Ηνωμένες Πολιτείες είχαν εστιάσει την προσοχή τους στην κοινωνική πρόνοια και όχι στην πολεμική προετοιμασία. Οι ηγέτες και των τριών χωρών αντιλαμβάνονταν πως, αν τα καταστροφικά κοινωνικά αποτελέσματα της Μεγάλης Ύφεσης δεν αντισταθμιζόνταν, τα πολιτικά τους συστήματα κινδύνευαν να απειληθούν εκ των έσω, από δυνάμεις παρόμοιες με αυτές που είχαν πάρει την εξουσία στη Ρωσία, τη Γερμανία, την Ιταλία και την Ισπανία. Στη Βρετανία η κυβέρνηση εισήγαγε επιδόματα ανεργίας, ξεκίνησε πρόγραμμα δημόσιων έργων και διπλασίασε τις συνολικές δαπάνες κοινωνικής πρόνοιας. Η Γαλλία προχώρησε ακόμη περισσότερο, με υποχρεωτικές ασφαλιστικές ρυθμίσεις και ελεγχόμενες ώρες εργασίας που καθορίζονταν από το κράτος. Η νέα διοίκηση του Φραγκλίνου Ντελάνο Ρούζβελτ στις Ηνωμένες Πολιτείες απομακρύνθηκε από τις πολιτικές των προκατόχων της και ξεκίνησε μια Νέα Συμφωνία (New Deal), την οποία ο πρόεδρος χαρακτήρισε «τεράστια προσαρμογή της εθνικής μας ζωής». Αυτό σήμαινε τη χρήση πρωτοφανών μεθόδων σχεδιασμού και κυβερνητικής ρύθμισης με στόχο την παροχή βοήθειας και τη σταθεροποίηση της οικονομίας. Ο Ρούζβελτ βάσισε τις μεθόδους του στις μεγάλες αμερικανικές εκστρατείες του παρελθόντος: το προοδευτικό κίνημα κοινωνικής

πρόνοιας στις αρχές του αιώνα και την κινητοποίηση ολόκληρης της αμερικανικής κοινωνίας στη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου. Το New Deal ήταν μια εκστρατεία μεγάλης πολιτικής έντασης, που αποσκοπούσε στην ταχεία εκκίνηση της οικονομίας μέσω της επιστροφής των πολιτών στην εργασία. Πρόθεση του Ρούζβελτ δεν ήταν να καταργήσει τον καπιταλισμό, αλλά να χρησιμοποιήσει το κράτος για να τον ενισχύσει, ώστε να ηττηθούν οι επικριτές του τόσο στη δεξιά όσο και στην αριστερά.

Οι πολιτικές του Ρούζβελτ δίχασαν την Αμερική. Οι περισσότεροι τον υποστήριξαν, γεγονός που του επέτρεψε να κερδίσει τέσσερις συνεχόμενες προεδρικές εκλογές. Μια μαχητική μειοψηφία όμως απέρριψε τις πολιτικές του, τις οποίες θεωρούσε σοσιαλιστικές και αυταρχικές. Εξίσου αμφιλεγόμενη ήταν και η εξωτερική πολιτική του. Αμέσως μετά την ανάληψη της προεδρίας το 1933, ο Ρούζβελτ σύναψε διπλωματικές σχέσεις με τη Σοβιετική Ένωση. Η κίνηση αυτή ερμηνεύθηκε τότε (και αργότερα) με πολλούς τρόπους και από τους φίλους και από τους εχθρούς του προέδρου, αλλά στην πραγματικότητα ο Ρούζβελτ δεν έκανε τίποτε άλλο πέρα από αυτό που είχαν κάνει πολύ καιρό πριν η Βρετανία, η Γαλλία, ακόμα και η Γερμανία και η Ιταλία: αναγνώρισε το σοβιετικό καθεστώς ως μια πραγματικότητα που δεν θα εξαφανιζόταν σύντομα. Μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1930, ο Ρούζβελτ είχε συνειδητοποιήσει ότι η ναζιστική Γερμανία ήταν η μεγαλύτερη απειλή για τη διεθνή ειρήνη, έπρεπε όμως να μοχθήσει για να πείσει και την αμερικανική κοινή γνώμη ότι η γερμανική επιθετικότητα θα μπορούσε να απειλήσει ακόμα και τις Ηνωμένες Πολιτείες. Η τεράστια πλειοψηφία των Αμερικανών, ποσοστό 95% το 1936, επέμενε ότι οι Ηνωμένες Πολιτείες δεν θα έπρεπε να αναμειχθούν σε οποιονδήποτε πόλεμο στην Ευρώπη.¹⁶ Η μνήμη της αμερικανικής παρέμβασης στον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο, την οποία οι περισσότεροι θεωρούσαν αποτυχημένη σταυροφορία, έριχνε βαριά τη σκιά της στην εξωτερική πολιτική του Ρούζβελτ.

Γνωρίζοντας ότι τουλάχιστον κάποιοι Δυτικοί ηγέτες ευχαρίστως θα θυσιάζαν την ΕΣΣΔ στον βωμό της γερμανικής επιθετικότητας, ο Στάλιν έκανε την κίνηση που θα εξαπέλυε τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο. Τον Αύγουστο του 1939 υπέγραψε Σύμφωνο μη Επίθεσης με τον εχθρό που φοβόταν περισσότερο, τον Αδόλφο Χίτλερ. Το σύμφωνο δεν περιοριζόταν μόνο στην υποχρέωση των δύο χωρών να μην επιτεθεί η μία στην άλλη. Ταυτόχρονα, κατένειμε τμήματα της Ανατολικής Ευρώπης μεταξύ των δύο δικτατόρων: η δυτική Πολωνία πήγαινε στον Χίτλερ, ενώ το σύμφωνο επέτρεπε στον Στάλιν να εισβάλει στην ανατολική Πολωνία, τη Φινλανδία, τις χώρες της Βαλτικής και τη Ρουμανία. Παρόλο που οι λεπτομέρειες του απροσδόκητου αυτού συμφώνου δεν ήταν πλήρως γνωστές τη δεδομένη στιγμή, η συμφωνία μεταξύ των δύο άσπονδων εχθρών οδήγησε σε οξύτατες παγκόσμιες αντιδράσεις. «Ό,τι κι αν σημαίνει η συμφωνία αυτή» έγραφαν οι *New York Times* «δεν είναι ειρήνη. Το μόνο που καταφέρνει είναι να επιδεινώσει την κρίση».¹⁷ Ο Χίτλερ εισέβαλε στην Πολωνία την 1η Σεπτεμβρίου. Δύο ημέρες αργότερα, λόγω της αμυντικής τους συμφωνίας με τους Πολωνούς, η Βρετανία και η Γαλλία κήρυξαν πό-

λεμο στη Γερμανία. Στις 17 Σεπτεμβρίου, οι Σοβιετικοί εισέβαλαν στην Πολωνία από τα ανατολικά.

Στην αρχή, ο νέος ευρωπαϊκός πόλεμος εξελισσόταν εξαιρετικά αργά, κερδίζοντας τον χαρακτηρισμό «ψευδοπόλεμος». Οι τεράστιες θυσίες που είχαν απαιτήσει οι επιχειρήσεις του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου καθιστούσαν και τις δύο πλευρές άκρως επιφυλακτικές. Ο Στάλιν επέμενε πεισματικά να επωφεληθεί από το σύμφωνό του με τον Χίτλερ, παρόλο που υπήρχαν πολλές προειδοποιήσεις ότι οι ναζί ετοιμάζαν επίθεση εναντίον της Σοβιετικής Ένωσης. Όπως έλεγε στους οπαδούς του ο *vozhd*, ο νέος πόλεμος εξελισσόταν «μεταξύ δύο διαφορετικών κατηγοριών καπιταλιστικών χωρών – των φτωχών και των πλούσιων όσον αφορά τις αποικίες, τις πρώτες ύλες και ούτω καθεξής– για την αναδιάταξη του κόσμου. [...] Δεν βλέπουμε τίποτα κακό στο να δώσουν μια καλή, σκληρή μάχη μεταξύ τους και να αποδυναμώσουν ο ένας τον άλλο. [...] Την επόμενη φορά, θα παροτρύνουμε την άλλη πλευρά».¹⁸ Την άνοιξη του 1940, οκτώ μήνες μετά την έναρξή του, ο ψευδοπόλεμος τελείωσε και ο πραγματικός ξεκίνησε, καθώς οι γερμανικές δυνάμεις κατέλαβαν την Ολλανδία και το Βέλγιο, διέσχισαν τις γαλλικές γραμμές και επιτέθηκαν στη Δανία και τη Νορβηγία. Η Γαλλία συνθηκολόγησε στις 18 Ιουνίου. Για ένα ολόκληρο αγωνιώδες έτος, η Βρετανία θα αφηνόταν μόνη να αντιμετωπίσει μια ναζιστική Γερμανία που κυριαρχούσε στην ευρωπαϊκή ήπειρο. Για τους Βρετανούς, όπως και για τους περισσότερους ανθρώπους στην κατεχόμενη από τη Γερμανία Ευρώπη, οι Σοβιετικοί φαίνονταν να είναι με τη γερμανική πλευρά.

Για τους απανταχού κομμουνιστές, το σύμφωνο μεταξύ της Μόσχας και του Βερολίνου αποτέλεσε την πρώτη σοβαρή δοκιμασία της αφοσίωσής τους. Οι περισσότεροι πίστεψαν τη σοβιετική εκδοχή πως ο Β΄ Παγκόσμιος πόλεμος, όπως και ο Α΄ Παγκόσμιος πόλεμος, ήταν ένας πόλεμος ανάμεσα σε καπιταλιστές κλέφτες, στον οποίο οι κομμουνιστές δεν είχαν καμία θέση. Ο θρύλος της κάντρι μουσικής Γούντυ Γκάθρι, που τη συγκεκριμένη περίοδο εργαζόταν στην Καλιφόρνια και ανήκε στους συμπαθούντες τους κομμουνιστές, απολύθηκε από την πρώτη δουλειά του στο ραδιόφωνο επειδή αρνήθηκε να καταδικάσει τον Στάλιν.¹⁹ Αλλά για τους Γάλλους, τους Ολλανδούς, τους Τσέχους ή τους Νορβηγούς κομμουνιστές, που είδαν τις κοινωνίες τους να δέχονται το άμεσο πλήγμα της ναζιστικής κατοχής, το αφήγημα ήταν δύσκολο να συνεχιστεί. Στην ακτή της Νορβηγίας, ορισμένοι κομμουνιστές ενώθηκαν με άλλους αριστερούς για να πολεμήσουν τη γερμανική παρουσία. «Η χώρα μας πρέπει να γίνει και πάλι ελεύθερη» διακήρυξαν τον Ιούλιο του 1940. «Πάλη ενάντια στις δυνάμεις του σκότους, που θέλουν να καταστρέψουν την εθνική μας ανεξαρτησία, να υποδουλώσουν τους λαούς μας και να καταργήσουν τα δικαιώματα που κερδίσαμε μέσα από σκληρό αγώνα».²⁰ Όμως, οι ηγεσίες του Κομμουνιστικού Κόμματος δεν δέχτηκαν τέτοια συμπεριφορά. Ο Βούλγαρος κομμουνιστής Γκεόργκι Ντιμιτρόφ, επικεφαλής της Κομιντέρν, με οδηγίες του στο Γαλλικό Κομμουνιστικό Κόμμα ξεκαθάρισε ότι «αυτός δεν είναι πόλεμος της δημοκρατίας ενάντια στον φασισμό. Αυτός είναι ένας ιμπεριαλιστικός, αντιδραστικός

πόλεμος από την πλευρά τόσο της Γαλλίας όσο και της Γερμανίας. Σε αυτόν τον πόλεμο η υιοθέτηση θέσης εθνικής άμυνας δεν είναι η σωστή για τους Γάλλους κομμουνιστές». ²¹ Ο Στάλιν έστειλε ακόμη και Γερμανούς κομμουνιστές, οι οποίοι είχαν εγκαταλείψει την καταπίεση του Χίτλερ, πίσω στις γερμανικές φυλακές, με στόχο να επιδείξει καλή πίστη στον Χίτλερ. ²²

Ο Χίτλερ, από την πλευρά του, δεν παραιτήθηκε ποτέ από το μακροπρόθεσμο σχέδιό του να επιτεθεί και να καταστρέψει τη Σοβιετική Ένωση. Χρειαζόταν βέβαια να βρει την κατάλληλη στιγμή για να παραβιάσει τη συμφωνία του με τη Μόσχα. Το καλοκαίρι του 1941, με το μεγαλύτερο μέρος της Ευρώπης υπό κατοχή, τη Βρετανία σε απομόνωση και χωρίς καμία ένδειξη άμεσης αμερικανικής εμπλοκής στον πόλεμο, ο Χίτλερ έκρινε ότι η στιγμή είχε έρθει. Στις 22 Ιουνίου 1941, 117 γερμανικές μεραρχίες πέρασαν στο σοβιετικό έδαφος, ενώ η πολεμική αεροπορία των ναζί έπληξε σοβιετικά αεροδρόμια. Ο Στάλιν ήταν τόσο σοκαρισμένος που για ώρες αρνούσαν να πιστέψει ότι βρισκόταν αντιμέτωπος με ολομέτωπη επίθεση της Γερμανίας. ²³ Στις 29 Ιουνίου, γρύλισε στους πιο κοντινούς συντρόφους του: «Ο Λένιν ίδρυσε ένα σπουδαίο κράτος και εμείς το σκατώσαμε». ²⁴ Η γερμανική επίθεση συνεχίστηκε. Μέχρι τον Νοέμβριο του 1941, τα στρατεύματα του Χίτλερ είχαν καταλάβει τη Λευκορωσία, τις χώρες της Βαλτικής και τη δυτική Ουκρανία. Πολιορκούσαν το Λένινγκραντ (πρώην Αγία Πετρούπολη ή Πέτρογκραντ) και βρίσκονταν λιγότερο από έξι μίλια μακριά από τη Μόσχα.

Τα χρόνια μετά το 1914 αντέστρεψαν τα πάντα. Ο Α΄ Παγκόσμιος πόλεμος κατέστρεψε την Ευρώπη και άνοιξε μια σειρά προκλήσεων από ριζοσπαστικά αντικαπιταλιστικά κινήματα που ήθελαν να μεταμορφώσουν τον κόσμο προς μια κολεκτιβιστική κατεύθυνση. Στις αποικίες ζυμωνόταν η αντίσταση. Οι Ηνωμένες Πολιτείες είχαν αναδειχθεί στην πιο ισχυρή χώρα του κόσμου, αλλά, με εξαίρεση τον τομέα της οικονομίας, ήταν αβέβαιες για τον παγκόσμιο ρόλο τους. Ο ιδεολογικός Ψυχρός Πόλεμος, κομμουνισμός εναντίον καπιταλισμού, είχε εντατικοποιηθεί, αλλά δεν είχε δημιουργήσει ακόμα ένα διπολικό διεθνές σύστημα αντιτιθέμενων κρατών. Μέχρι το 1941 αυτή που φαινόταν να ωφελείται περισσότερο από την επικρατούσα κατάσταση ήταν η ναζιστική Γερμανία, οδηγούμενη από μια επιθετική εθνικιστική ιδεολογία. Ενώ όμως οι Γερμανοί είχαν επιτύχει τους περισσότερους ευρωπαϊκούς στόχους τους, δεν είχαν καταφέρει να δώσουν το τελειωτικό πολεμικό χτύπημα στη Βρετανία και την ΕΣΣΔ. Οι δύο προμαχώνες, διαμετρικά αντίθετοι όπως ήταν σε ιδεολογικό προσανατολισμό, θα σχημάτιζαν τώρα μια συμμαχία συμφέροντος που θα νικούσε τους πολεμικούς εχθρούς της και θα επανασχεδίαζε τον χάρτη του κόσμου.